

Læreren som landmand

Skoleloddens historie 1780-1900

AF CHRISTIAN LARSEN

I artiklen undersøges skolehaven og skolejorden, som udgjorde to af skolens forskellige rum ("spaces") gennem det lange 19. århundrede. Det gennemgående forskningsspørgsmål er, hvilken rolle skolejorden og skolehaven blev tillagt, og hvilke forventninger der var til læreren som landmand i perioden fra 1780'erne, hvor de første tanker om skolejordens pædagogiske brug opstod, frem til 1899, hvor kommunerne fik lov til at sælge skolejorden, hvor det var blevet forventningen, at lærerens hovedbeskæftigelse fandt sted inden i skolestuen. Artiklen undersøger derfor de tre rumslige dimensioner af skoleloddet: Den planlagte dimension med ideerne om skoleloddet som pædagogisk undervisningsmiddel og læreren som landmand, den fysiske dimension, dvs. skoleloddets fysiske udseende, og den levede dimension, når læreren gik foran med det gode eksempel.

Indledning

I landsbyen Eskebjerg i Nordvestsjælland havde der siden 1727 været en skole.¹ Omkring skolehuset var der en lille have² eller tofte, der ligesom i andre bønderhaver var inddelt i kålgård, humlegård og abildgård. Haven var et godt supplement til lærerlønnen, der ud over naturalier og penge også bestod i lærerens ret til græsning på byens fælles marker. På den måde kunne skolegang for byens børn finansieres på en måde, der ikke belastede landsbyens samlede økonomi, idet pengelønnen blev holdt nede. Denne form for betaling var en megen anvendt aflønning i et samfund, der var karakteriseret ved en naturalieøkonomi, og hvor betaling i kontanter ikke forekom hyppigt.³ Ved Eskebjergs udskiftning 1802 havde læreren mistet sin græsningsret, da jordfællesskabet blev opløst og fællesjorderne blev udlagt til de enkelte gårde og nogle af husmændene. Skolen havde derfor fået tillagt et stykke jord som erstatning. Den nye skolelod blev dannet ved gårdtomterne fra 2-3 bøndergårde, der var blevet flyttet ud, og den ledige jord blev omdannet til skolejord. Lodden var på 4,6 tønder land og omfattede skolehusets grund, skolehaven samt en skolejord, der grænsede op til skolen.⁴ Skolehuset bestod af en trelænget bygning med lærerboligen, en længe til skolestue og lo, lade og stald samt en længe til lade.⁵ I skolehaven, der senere blev beskrevet som værende temmelig god og stor, var der forskellige former for rodfrugter og urter.⁶

Det var meningen, at skoleloddet ikke alene skulle være en del af lærerlønnen, idet læreren skulle leve af skolejordens og skolehavens udbytte; den skulle også være et udstillingsvindue for sognets bønder, idet læreren fra sin skolelod skulle udbrede kundskab om godt landmandskab. Lærergerningen var således ikke kun indskrænket til børnenes undervisning i skolelokalet som i dag; den var mangefacetteret og omfattede også udadvendte aktiviteter som kirkesanger, kirkebogsfører, folkelærer for distriktets beboere, bestyrer af sognebiblioteket, landmand m.v.⁷

Der er ikke bevaret billeder af Eskebjerg Skole fra første halvdel af 1800-tallet, men forholdene var uden tvivl de samme som ved Nørre Lyndelse Skole på Fyn, som vi ser på C.B.S. Berthelsens maleri fra ca. 1870. Huset med de 3 skorstene rummede skolestue og lærerbolig, mens staldlængen i forgrunden gav husly til lærerens kreaturer. På skoleloddet er tjenestepigen i gang med at malke den ene af lærerens køer. Farvekopi af maleri, Nr. Lyndelse Sogns Lokalhistoriske Arkiv.

Det gjaldt også for Niels Jensen (1792-1833), der var Eskebjergs lærer 1813-33. Han voksede op i en nærliggende landsby, inden han kom på Jonstrup Seminarium.⁸ Her havde han haft landbrugsvidenskab som en del af undervisningen for at kunne dyrke sin lod og for at kunne være folkelærer. Niels Jensen rettede sin indsats mod husmændene i skoledistriktet, så de ofte små husmandslodder gav et bedre udbytte. For denne indsats fik han 1821 Det Kgl. Landhusholdningsselskabs præmie i form af 30 rigsdaler årligt og en ”bayleisk Svingplov”,⁹ fordi han havde været virksom i udbredelsen af den såkaldte engelske plov som afløser for hjulploven, der havde været brugt af danske bønder siden 1100-tallet. Baileys plov var en britisk svingplov, som Landhusholdningsselskabet var meget interesseret i at udbrede.¹⁰

Niels Jensens efterfølgere synes ikke at have gjort sig bemærkede som landøkonomiske foregangsmænd. I takt med, at naturaliedelen af lærerlønnen blev mindre, blev jordloddens betydning også mindre. Allerede i 1850'erne var skolekommissionerne begyndt at bortforpagte skolejorden, selvom det kun drejede sig om et meget lille antal, men udviklingen tog fat i de følgende årtier, og 1897 var 40 procent af jordlodderne bortforpagtet.¹¹ I 1898 blev jordloddet i Eskebjerg bortforpagtet.¹² Med skoleloven af 1899 blev der åbnet op for bortsalg af skolernes

jorder. I løbet af de følgende ti år blev 44 procent af alle skolejorder solgt, mens 30 procent bortforpagtedes; kun 25 procent af jorden blev fortsat dyrket af læreren.¹³

Også i de andre europæiske lande udgjorde naturalier, fri bolig og jord en stor del af lærerens løn. Ved de af The Society in Scotland for Propagandating Christian Knowledge oprettede skoler udgjorde lønnen i 1700-tallet 15 pund sammen med "a house, garden and cows holding", ligesom der ved andre skoler blev givet fri bolig, have og brænde.¹⁴ I Sverige lagde 1842-folkeskoleloven op til, at lærerne ud over korn, fri bolig, foder og brændsel også fik et stykke jord. Jordstykket skulle være et supplement til lønnen, men også bruges i børnenes undervisning.¹⁵ For de franske lærere var lønnen sammensat af penge, naturalier, fri bolig og en have, som endnu i 1860'erne spillede en stor rolle som en kilde til frugt og grøntsager, som et sted for afslapning og som et sted, der gav prestige i kraft af jordbesiddelsen ("proprietaire rural").¹⁶ I Schweiz modtog langt de fleste lærere en del af deres løn i penge, men næsten tre fjerdedele modtog også naturalier som en del af lønnen, det være sig korn, vin, brændsel, og halvdelen af lærerne havde fri bolig eller fik en del af huslejen betalt.¹⁷

Undersøgelsesgenstand og teoretisk grundlag

Perioden 1780-1814 bød på reformer og forandringer for den danske grundskole. På landet havde der en del steder allerede været skolebygninger gennem generationer, men med skoleanordningerne af 1814 blev faste skolehuse generelt et prioriteret anliggende, selv i de økonomisk vanskelige tider efter statsbankerotten 1813.¹⁸ Skolen i 1800-tallet var en sammensat enhed. Der var skolehuset, hvor undervisningen fandt sted, og som var underlagt skrevne og uskrevne adfærdsregler, men som også var tjenestebolig for læreren. Der var stalden, hvor lærerens køer og får havde til huse. Omkring disse bygninger, vendt mod de besøgende, var der en åben plads, som både tjente som gårdsplads og som skolegård. Hertil kom gymnastikpladsen, anlagt fra 1820'erne for at opfylde kravene til gymnastikundervisning af især drenge. På bagsiden af bygningerne lå skolehaven, dvs. lærerens køkkenhave. Og til skolen var der en jordlod (skolejorden), hvor læreren kunne dyrke korn og andre landbrugsprodukter til eget forbrug. Skolen udgjordes således af mange rum ("spaces"), både mentale og geografiske, der hver for sig havde en selvstændig funktion med egne regler for, hvordan man skulle opføre sig, men de dannede også et forbundet hele, der understøttede hovedfunktionen: at undervise landsbyens børn og at skaffe underviseren brød på bordet.

Med skolereformerne skabtes også et ensartet økonomisk fundament for skole og lærer i form af et landsdækkende lønsystem med en blanding af fri bolig, penge og naturalier, som bandt landsbylærerne tæt til landbosamfundet, og som kom til at præge lærernes leveforhold gennem hele 1800-tallet. Blandingen af naturalier og penge var ikke nyt; det var derimod skolelodden, hvorved læreren blev jordbruger i lighed med husmænd med jord, og hvor der i reformernes første årtier var forventninger til læreren som pædagogisk foregangsmand. Finansieringen af skole og uddannelse kan være med til at belyse samfundets intentioner, planer og visioner med et skolevæsen.¹⁹ I Danmark skulle skolejorden som fysisk rum brødføde læreren og som planlagt og levet rum være et pædagogisk udstillingsvindue, hvor læreren var brobygger²⁰ mellem den landøkonomiske videnskab og den nye tids bonde: "the ideal rustic man, more educated, cultured, and elevated than the others, a living example for all and a model for the younger generation, teaching them to love agriculture (...)." ²¹ Skolejorden skulle indgå i bondestandens professionalisering, hvor landboerne skulle forandres fra bønder (*peasant*) – den traditionalistiske jordbruger med kulturel rod i den patrimoniale feudaltid – til landmænd (*farmer*), dvs. den moderne, kapitalistisk producerende og entreprenante jordbruger.²² Det var ikke kun teknologiske landbrugsreformer, som skabte en ny og professionel bonde. Også tænkemåden skulle forandres, ved at den danske bonde brød med traditionen på landbrugsfronten og blev en faguddannet landmand.²³ Der var således tale om en kombination af videnskab (teknologi²⁴), økonomi (landøkonomi²⁵) og landbrug, som skulle

resultere i gode jorder og haver, der kunne give bedre afgrøder, flere indtægter og i sidste ende forøge nationens velstand.²⁶

Formålet med denne artikel er at undersøge to af de forskellige rum, som udgjorde skolen i det lange 19. århundrede, nemlig skolehaven og skolejorden, for derved at sætte på fokus på betydningen af den naturaliebaserede finansiering af skolevæsenet i denne periode.²⁷ Det er derved meningen at placere skolejorden inden for en større landbohistorisk og uddannelseshistorisk kontekst med vægt på den symbolske betydning af, at en person både var lærer og udførte det samme arbejde som den lokale befolkning.²⁸ Følgelig er det gennemgående forskningsspørgsmål: Hvilken rolle blev skolelodden tillagt, og hvilke forventninger var der til læreren som landmand fra de første tanker om skolejordens pædagogiske brug i 1780'erne frem til år 1899, hvor kommunerne fik lov til at sælge skolejorden. Artiklens hovedfokus er perioden 1780-1860, hvor skolejorden var genstand for drøftelse, debat og idealer. Da skolejorden udgjorde en væsentlig del af landsbylærerens løn, er artiklen også på sin vis en undersøgelse af løn- og levevilkår for 1800-tallets lærerstand i landdistrikterne.²⁹

En af landboreformernes mest markante og mest synlige ændringer var gårdenes udflytning ud på markerne, så bonden fik samlet sin jord på ét sted, som han kunne dyrke uden hensyn til de andre bønder i landsbyen. På maleriet ser vi bonden Jacob Andersens udflyttergård Ejgården i Ordrup ved Gentofte, mens uvejret trækker op. Maleri 1793, Jens Juel, Statens Museum for Kunst.

Undersøgelsens teoretiske grundlag hviler på de tre svenske uddannelseshistorikere Anna Larsson, Björn Norlin og Maria Rönnlunds begrebsapparat om rumlige dimensioner i forbindelse med deres undersøgelse af skolegården historie. De er inspirerede af den franske sociolog Henri Lefebvres teorier om produktion af et socialt rum som et resultat af historiske og sociale forhold, der er i konstant forandring gennem menneskelige praksisser og forhandlingsprocesser. Rummet styrer aktivt menneskers daglige rutiner, handlingsmønstre og selvforståelser, og det forsyner mennesker med specifikke roller, som de må forholde sig til. Rum må derfor forstås som en integration af fysiske, planlagte og levede dimensioner. Rum som skolegårde kan planlægges, anvendes og erfares på meget forskellige vis, afhængigt af hvad rummet sættes i relation til. Skolearkitektens visioner om ideale skolegårde og deres anvendelse (planlagt dimension) kan have meget lidt at gøre med skoleelevers reelle brug af skolegården (levet dimension), ligesom ideerne kan stå i modsætning til de materielle forudsætninger eller personaleressourcer (fysisk dimension).³⁰ De tre forfattere opdeler skolegården i tre rumlige dimensioner. Der er for det første den repræsenterede eller planlagte skolegård, dvs. skolegården som koncept eller idé i uddannelsesmæssig tænkning. Dernæst er der den fysiske skolegård. Endelig er der den levede skolegård, dvs. de sociale praksisser, der foregik i skolegården. Skolegården bliver således et rum, som gennem læreplaner gives pædagogiske intentioner, men den er også et rum, som lærere, elever og andre skoleaktører selv er medskabere af med afsæt i de fysiske vilkår, der er til stede.³¹

På samme måde kan man opdele skoleloddet i de tre rumslige dimensioner. Den planlagte dimension rummer oplysningstidens og reformatorernes ideer om skoleloddet som pædagogisk idé og undervisningsmiddel og med læreren som landmand, som gav sig udslag i teoretisk og praktisk undervisning på seminarierne. Den planlagte dimension skulle omsættes til den levede dimension, når læreren gik foran med det gode eksempel ved at anlægge humlehaver eller indføre nye plovtyper. I den levede dimension indgik også lokalsamfundets³² interesse for at modtage undervisning; hvis den manglede, ændredes dimensionens indhold. Den levede dimension afhang også af den fysiske dimension. Var jorden mindre god, eller den lå langt fra skolen, kunne det få betydning for den levede dimension, idet læreren nedtonede udførelsen af de tanker, der var indeholdt i den planlagte dimension. Nedtoningen eller manglende interesse kunne virke tilbage på den planlagte dimension, som måtte ændres. På den måde blev skoleloddet en integration af alle tre dimensioner.

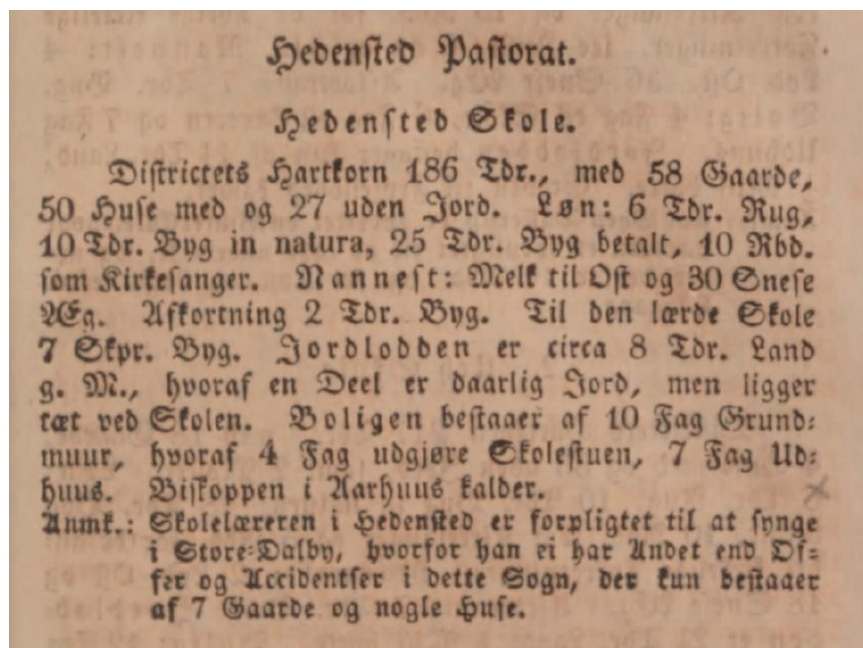
Denne artikel er derfor opbygget i tre hoveddele. Efter en gennemgang af skolejordens historie før 1780 bliver de pædagogiske ideer bag skoleloddet og reformforsøgene behandlet i afsnittet om skoleloddet som det planlagte rum. Dernæst følger et afsnit om skoleloddets fysiske udseende, mens tredje hovedafsnit er en undersøgelse af det levede rum på skoleloddet, hvor der kastes lys over lærerens sociale praksisser. Der følger herefter et afsnit om frasalget af skolejorden, inden konklusionen samler op og perspektiver undersøgelsen af de tre rum.

Litteratur og kilder

Udforskningen af den danske skoles fysiske omgivelser før 1880'erne har været begrænset, idet historikerne har fokuseret på perioden efter 1880, hvor opdragelsesmæssige, sundhedsmæssige (skolehygiejniske) og pædagogiske holdninger vandt indpas på skolens fysiske omgivelser og indretning. Fokus har været på arkitekterne og ideerne, men ikke så meget på processen ved skolebyggeriet eller beslutningstagerne.³³ Forskningen i Danmark har endvidere interesseret sig for skolehuset og skolelokalet, hvorimod den landbrugsmæssige del af skolen og lærerens virke som landmand ikke i samme grad har været genstand for udforskning. Således beskriver skolehistorikeren Joakim Larsen i sit bind om den danske skoles historie 1784-1818 kun den landbrugs- og haveundervisning, der blev seminaristerne til del; de fysiske og de levede dimensioner af læreren som landmand berøres ikke.³⁴ I skolelærer A.H. Nellemann-Andersens

undersøgelse af lærernes organisations- og lønningsforhold 1870-1908 ligger hovedvægten på perioden efter 1870'erne, hvor lærerne begyndte at organisere sig og kræve forbedringer i lærerlønnen.³⁵ På det tidspunkt spillede jordloden kun en mindre betydning, og følgelig indtager den en mindre del af Nellesmann-Andersens undersøgelse. I sin bog om folkebibliotekernes forgængere belyser forskningsbibliotekar Helge Nielsen indirekte læreren som landmand, idet landbrugslitteratur indgik i mange af de sogne- og almuebiblioteker, som bl.a. lærere grundlagde omkring år 1800.³⁶ Uddannelseshistorikeren Ingrid Markussen har i sit forfatterskab skrevet indgående om skole, læreruddannelse og landboreformer i sidste halvdel af 1700-tallet, hvor hun har behandlet de pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af landsbyskolen, men lærerens påtænkte rolle som landmand fylder meget lidt.³⁷ Derimod har hun en mere fyldig behandling af seminarieundervisningen i have- og agerdyrkning i skildringen af læreruddannelsens første tid.³⁸

For de nordiske og europæiske landes vedkommende foreligger der omfattende studier af det offentlige skolevæsens fremkomst; det gælder også for landsbylæreren, dennes rekruttering, undervisning og sociale forhold.³⁹ Derimod er det først i de seneste 10-15 år, at der er sket en udforskning af landsbyskolens økonomiske forhold, og der foreligger nu en omfattende litteratur.⁴⁰ I denne sammenhæng er det værd at hæfte sig ved uddannelseshistorikeren Johannes Westbergs undersøgelser af den svenske folkeskole 1840-1900, idet forholdene i de nordiske lande var meget ens, selvom der også var forskelle. Således kaster han lys over bl.a. skolejordernes ("skoltomterna") størrelse, udformning og anskaffelse, idet de var en grundlæggende betingelse for såvel skolevæsenet som skolehuset.⁴¹

Der udkom i løbet af 1800-tallet flere "stater" eller fortegnelse over de danske lærerembeder, som rummer detaljerede oplysninger om hver enkelt skole, dens lærer og ikke mindst skolens økonomiske grundlag, hvad enten det drejer sig om lærerens løn eller jordloddens størrelse og bonitet. I Hedensted ved Vejle var en del af skolejorden dårlig, men til gengæld lå den tæt på skolen. Bering, Skole-Calender ... Nørrejylland, 1844, s. 79.

Artiklen har karakter af en kildepluralistisk tilgang.⁴² Da kilderne til de tre dimensioner af læreren som landmand er spredte og fåtallige, bygger denne artikel på et bredt spektrum af forskelligartede kilder (protokoller, sager og dokumenter), kortmaterialer, erindringer, samtidige oversigter og trykt litteratur for at kunne indkredse de enkelte dimensioner. Til belysning af den planlagte dimension inddrages bl.a. samtidig debatliteratur og landbrugshåndbøger, materiale fra Den Store

Skolekommission, lærerseminarierne og matrikelvæsenet. Matrikelarkiverne danner også grundlag for undersøgelsen af den fysiske dimension sammen med udskiftningsforretninger, trykt statistik og oversigter, lovgivningsmaterialer m.v. For at belyse den levede dimension inddrages bl.a. Landhusholdningsselskabets arkiver, lovgivningen, matrikelforarbejder og statistiske oversigter.

Skolejord før 1780

Frem til begyndelsen af 1900-tallet indgik embedsbolig og jordlod som en del af mange embedsmænds aflønning, både i Danmark og i Europa.⁴³ Inden for undervisningssektoren havde Københavns Universitet store jordbesiddelser, hvor indtægterne aflønnede professorerne.⁴⁴ Det samme gjorde sig gældende med latinskolerne, hvor nogle af de vigtigste indtægter kom fra fæstegods og tiender.⁴⁵ Til præstegårdene hørte der bygninger og jord,⁴⁶ og på tilsvarende måde havde degnene – de seminarieuddannede læreres forgængere – en embedsbolig, en såkaldt degnegård, som kirkeejeren havde pligt til at opføre og vedligeholde.⁴⁷ Til de fleste degnegårde hørte der jord, som kunne variere i størrelse fra en køkkenhave til flere tønder land. Jorden gav grundlag for kreaturhold, og de fleste degne i 1700-tallet havde en eller flere køer, nogle får, grise, høns, gæs eller andet fjerkræ, ligesom mange degne efterlod sig avlsredskaber. Det var dog ikke nødvendigvis degnene selv, der forestod landbrugsarbejdet, og langt de fleste holdt en pige eller karl for at få bedriften passet.⁴⁸

Fattigforordningerne af 1708 bestemte for landdistrikternes vedkommende, at fattige børn skulle undervises, enten ved degnen eller ved skikkelige og bekvemme mænd, som til gengæld skulle have ret til brændsel eller græsning af et par høveder.⁴⁹ Græsningsretten kom også til at indgå i finansieringen af de 241 kongelige rytterskoler 1721. Ud over 24 rigsdaler årligt bestod lønnen af brænde, tørv, hø og halm, og skoleholderne fik ret til fri græsning for to køer og seks får blandt bøndernes kreaturer på fællesmarken.⁵⁰ De to køer og seks får afspejlede også, at regeringen havde tiltænkt skoleholderne en placering i landsbyfællesskabet på linje med husmændene, idet de fleste husmænd havde en til to køer og fire til otte får.⁵¹ Bestemmelsen om græsning gik videre i den danske skoleforordning af 1739, hvor der af hensyn til jordlodden skulle være en stald samt en tilstrækkelig kålhav som en del af skoleholderens løn.⁵² Græsningsretten var en måde at sikre læreren en løn, der var en naturlig del af landsbyfællesskabets naturaliebaserede økonomi, hvor ydelser til konge og lokalsamfund blev betalt i afgrøder, dyr og arbejdstimer. Også de private godsejere oprettede skoler i løbet af 1600- og 1700-tallet. Her var lønforholdene forskellige fra gods til gods. Nogle steder bestod lønnen af penge, andre steder var den en blanding af penge og naturalier, men græsning eller jord synes ikke at have indgået som en fast bestanddel. Enkelte steder var der en kålhav til skolen.⁵³ Med landbo- og skolereformerne i 1780'erne og 1790'erne ændredes imidlertid forholdene for alle skoleholdere.

Oplysning og nyttige kundskaber

Landboreformerne og de sammenknyttede forandringer af den danske grundskole, som blev indledt fra 1780'erne, medførte et helt nyt økonomisk fundament for såvel skole som lærer med et ens lønsystem med en blanding af penge og naturalier for alle lærere uanset skolens oprindelse og ejerforhold. Dette system bandt lærerne meget tæt sammen med landbosamfundet og dets mennesker, og det kom til at præge lærernes levetilstand gennem det 19. århundrede.⁵⁴ I dette afsnit vil jeg undersøge den repræsenterede eller planlagte skolelod, dvs. skolelodden som koncept eller idé hos debattører, skolereformatorer og regering. Hvilke tanker og ideer gjorde man sig om lærerens rolle i det nye landbosamfund og om den skolelod, der var tiltænkt lærerne? Og hvilken indflydelse fik disse ideer på skoleforsøg, nyoprettede seminarier og på skolelove?

Rasmus Svendsens Skole i Faxe på Sydsjælland er landets ældste, delvist bevarede landsbyskole. Faxe Skole blev, som mange andre skoler i 1600- og 1700-tallet, grundlagt og drevet i privat regi – i Faxe var det den lokale sognepræst, Rasmus Svendsen, der med støtte fra bl.a. den lokale lensmand lod skolen opføre omkring 1640. Skoleholderens løn bestod af penge, naturalier og et lille vænge, hvor han kunne så en tønne korn. Foto 2016, Carsten Weber Nielsen.

Skolereformer som en del af landboreformerne

En befolkningsvækst, et deraf følgende behov for en øget landbrugsproduktion og ny viden om metoder til at forøge landbrugets produktionsevne førte til landbrugs- og landboreformer især fra 1780'erne.⁵⁵ I begyndelsen var det især på de adelige godsers hovedgårdsjorder, at de første reformforsøg blev gjort, men efterhånden vendte de reformivrige godsejere blikket mod deres fæstebønder jorder.⁵⁶ Reformerne betød ophævelse af det gamle dyrkningsfællesskab i form af landsbyernes udskiftning, hvor bonden fik samlet sit jordtilliggende ét sted i stedet for at have mange andele i byens fællesjord. Mange fæstebønder købte deres gårde af godsejeren og blev selvejere. For de bønder, der forblev fæstere, blev fæsteforholdet reguleret og afgifterne til godsejeren lagt fast. Samtidig blev der indført nye afgrøder og afprøvet nye dyrkningsmetoder. Endelig – og mest symbolsk – blev stavnsbindingen til godset ophævet.⁵⁷

De ledende personer bag reformerne kunne hente inspiration fra udlandet. Hertugdømmerne Slesvig og Holsten spillede sammen med Nordtyskland en væsentlig rolle for ideer og tanker, der påvirkede udviklingen i den danske konges riger. Ledende embedsmænd blev rekrutteret fra det tyske sprogområde, og disse hentede intellektuelle og pædagoger til Danmark, hvoraf mange havde tysk baggrund. Denne kreds af embedsmænd omfattede i 1780'erne og 1790'erne bl.a. finansminister Ernst grev von Schimmelmann, hans svoger Johan Ludvig grev Reventlow og

dennes broder Christian Ditlev grev Reventlow, chef for Rentekammeret, der havde ansvaret for gennemførelsen af landboreformerne. Reventlow-brødrene havde fulgt grundlæggeren af den filantropiske bevægelse, J.B. Basedows forelæsninger, og Johan Ludvig Reventlow havde læst den tyske godsejer F.E. von Rochows filantropiske udgivelser.⁵⁸

Schimmelmänn-Reventlow-kredsen var inspireret af den tyske kameralistiske tankegang, der prioriterede landbruget som landets primære erhverv, og som understregede den økonomiske og moralske værdi af arbejde. Bønderne skulle opdrages til arbejdsomhed, god arbejdsmoral og ny virkelyst, så de kunne være økonomisk selvstændige og effektive i deres nye roller som mere uafhængige landbrugere. Bønderne skulle også opmuntres til at indføre nye redskaber, afgrøder og dyrkningsmetoder. Hvis bønderne imidlertid skulle være i stand til at påtage sig denne nye rolle, var det afgørende at sikre dem bedre uddannelse og oplysning.⁵⁹ På den måde blev landboreformer og skolereformer to sider af samme sag, idet skolegang og oplysning blev et middel til at nå de mål og idealer, som kredsen bag reformerne havde sat sig.⁶⁰

Fra mange sider i samfundet blev der iværksat oplysningsarbejde og initiativer, der fulgte de kameralistiske ideer om opdragelse af bondestanden.⁶¹ Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab blev stiftet 1769 efter udenlandsk inspiration. Selskabet ville ved hjælp af præmier anspore til arbejdsomhed, flid og duelighed blandt kongens undersåtter.⁶² Også bogen skulle være et oplysningsmiddel i form af produktivitetsfremmende, patriotisk og moralsk dannende litteratur, hvor bonden kunne læse om det gode, arbejdsomme og flittige liv og hente råd om agerdyrkning eller humledyrkning.⁶³ I dette oplysende arbejde indgik også læreren. Den fynske præst P.C. Steenvinkel mente 1781, at skolen skulle reformeres. Selvom religion stadig var tiltænkt en væsentlig rolle, skulle der også være plads til andre fag, der gjorde barnet til ”en fornuftig og nyttig Borger i denne Verden”.⁶⁴ Et af kravene til den kommende seminariuddannede skoleholder var derfor, at han hver søndag aften samlede landsbyens beboere, læste en avis eller en bog for dem og derefter talte med dem om det læste.⁶⁵ Skriftet var tilegnet Landhusholdningsselskabet, der året efter begyndte at præmiere skoleholdere, der holdt forelæsninger over selskabets landbrugsvidenskabelige skrifter.⁶⁶

Nyttige haver

En af de genstande, som Landhusholdningsselskabet lagde vægt på, var havebrugsundervisning for børn. Allerede Johann Amos Comenius havde i 1600-tallet gjort sig til talsmand for, at en skolehave kunne være med til, at børnene lærte om naturen og satte pris på den. Filantropiske skolereformatorer som J.B. Basedow og Rochow, der var inspirerede af Jean-Jacques Rousseaus ideer om en naturlig, fornuftsbaseret opdragelse, indrettede skolehaver ved deres opdragelsesanstalter. Ved Basedows mønsteranstalt i Dessau (1774) var skolehaven en aktiv del af undervisningen, hvor børnene udførte havearbejde. På samme måde fik børnene på Rochows gods i Reckahn (1773) undervisning i havebrug som forberedelse til deres fremtidige virke som bønder. Den schweiziske pædagog Johann Pestalozzi anbefalede ligeledes at bruge haven pædagogisk, idet børn bedst tilegnede sig viden ved at bruge deres sanser og arbejde praktisk med det, som skulle læres.⁶⁷

På dansk grund blev det præster som F.G. Resewitz og P.C. Steenvinkel, der tog ideen om skolehaven op. Resewitz, der var præst ved den tyske Skt. Petri Kirke i København, slog 1773 til lyd for, at der i landsbyskolen burde være undervisning i land- og havebrug, hvor undervisning og praktiske øvelser var rettede mod at udrydde de herskende fordomme, dvs. bøndernes daværende leve- og produktionsmåde. På den måde skulle bønderbørnene med egne øjne se, om det var ”der alte Schlendrian” eller den rette metode, der gav mest nytte, ligesom de fra barnsben vænnede sig til landbrugsarbejde og fik interesse herfor.⁶⁸ Steenvinkel argumenterede i sin skolereformsbog for, at de kommende lærere skulle have havebrugsundervisning på seminariet. Læreren skulle også være

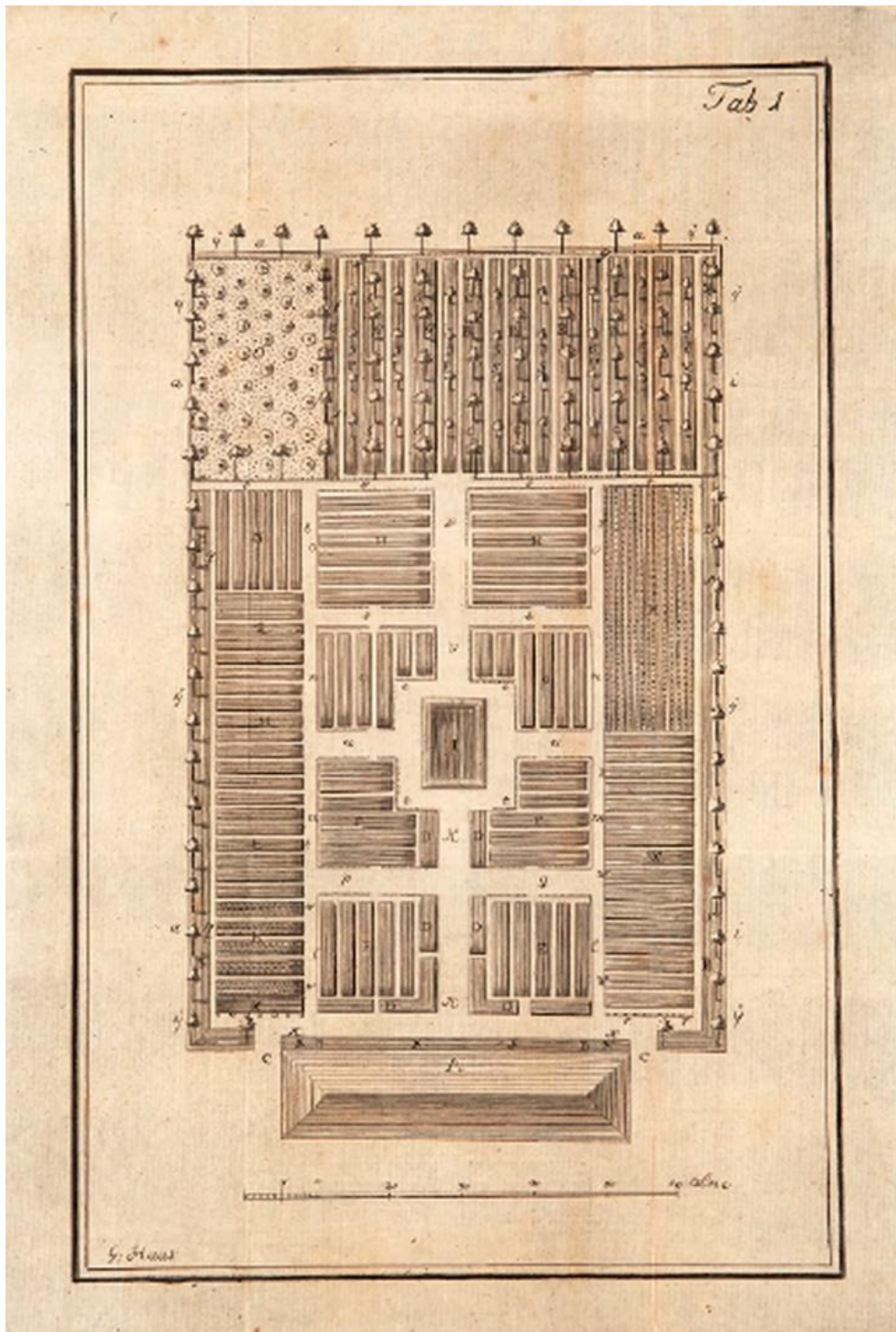
”Sognets Raadgiver, i Hensigt til dens oeconomiske Vel”. Han skulle fra centralt hold modtage forslag om forbedrede dyrkningsmetoder, som han kunne give videre til bønderne, ligesom Resewitz havde slået til lyd for, og hans indsigt i havebrug skulle bidrage til at ”berige Bondens Have med mangen nye og nyttig Urt”. Lærerens virksomhed skulle være en model for bønderne til efterfølgelse.⁶⁹

Det blev Johan Ludvig Reventlow og Ernst Schimmelmänn, der omsatte de filantropiske tanker i praksis. I reglementerne for deres godsskoler var der direkte henvisninger til Rochows skoler, og Reventlow havde sendt tre unge mænd til det nye seminarium i Kiel, så de kunne blive uddannet til lærere. Som den østrigske uddannelseshistoriker Daniel Tröhler har bemærket, at selvom der blev ’lånt’ ganske bevidst, betød det ikke, at udenlandske ideer blev omsat til lokale forhold ukritisk. Der var derimod tale om en ’oversættelse’ af ideerne til ens egen kontekst, hvor de blev tilpasset lokale forhold.⁷⁰ Reventlow og Schimmelmänn omsatte således Rochows og Basedows tanker til, hvad deres vision for landbosamfundet omfattede, og hvad der passede ind i en dansk landsbyskolekontekst.

Reventlows kombination af uddannelse og bondestandens frigørelse ser ikke ud til at være hentet fra Rochow, der ikke så de samme samfundspolitiske perspektiver i en forbedring af bøndernes oplysningsniveau.⁷¹ Ifølge reglementet for Reventlows fynske godsskoler 1783 skulle skolegang skabe en mere oplyst almue. Følgelig var det lærerens opgave at gøre den kommende gårdmand til den ideelle landmand, der på oplyst grundlag dyrkede sine jorde bedst muligt og efter de nye metoder, så jorderne gav et større udbytte. For at gøre læreren i stand til at varetage denne opgave fik skolerne en jordlod, og der blev anlagt en have.⁷² Schimmelmänn tog udgangspunkt i Reventlows ideer, men foretog en selvstændig tilpasning, da han 1786 lavede et skolereglement for sit jyske gods. Som landets finansminister var han en af de mest centrale og magtfulde personer i 1780’erne og 1790’erne.⁷³ Fagkredsen fulgte derfor også i høj grad den reventlowske med religion, geografi, historie, regning, skrivning, agerdyrkning, og andre for almuens passende kundskaber. Læreren skulle også holde aftenskole for de voksne, især om agerdyrkning.⁷⁴

Efter regeringsskiftet 1784 blev Den Lille Landbokommission nedsat til at drøfte landbrugsreformer på krongodset i Nordsjælland, herunder også skolevæsenet, som skulle sikre reformernes gennemslagskraft.⁷⁵ Da skolen skulle have nye funktioner i landbosamfundet, var der behov for en ny type lærer, som kunne undervise i fag, der var til nytte for bondestanden. Blandt disse var ager- og have dyrkning for drenge, for pigerne kun have dyrkning, idet deres fremtidige virke skulle være i køkkenet. Undervisningen skulle ikke alene være teoretisk, men også praktisk, og her kunne skoleloden indgå som en del af undervisningen, ved at læreren brugte sin jordlod til at demonstrere, hvordan man bedst såede eller pløjede. På samme måde skulle skolelærerens hustru vise, hvordan en godt anlagt køkkenhave kunne være til nytte i husholdningen.⁷⁶ Haven var nemlig et afgrænset, men dog kultiveret område, der gav mulighed for at udføre forsøg, hvor man kunne stille spørgsmål, observere og beskrive naturen, ligesom læreren og andre kunne følge forsøgene og dermed give en mere håndgribelig oplevelse.⁷⁷

Kommissionen mente, at læreren kunne bruge Esaias Fleischers *Agerdyknings-Catechismus for Danmark* (1780). Den var skrevet på opfordring af Landhusholdningsselskabet for at sætte bonden i stand til at dyrke sine jorder efter ”den rette Praxis og Udøvelse”. Bogen var skrevet i katekismusform med spørgsmål og svar, en form, der var kendt fra Luthers lille katekismus. Således blev der spurgt: ”Er en Have og saa nødvendig for en Bonde?”. Svaret var, at haven gjorde megen gavn: Dels kunne man sælge havens produkter, dels kunne man anvende afgrøderne i husholdningen. Desuden var en velordnet have ”Tegn til en flittig Bonde, og fornemmelig Bondekone”. En have, der var begroet med ukrudt, var derimod tegn på ”dovne Folk”.⁷⁸ Der lå således indirekte i havens dyrkning en opdragende funktion af landbosamfundets mennesker, og som kommissionen mente, at læreren også burde videreformidle.

J.L. Mansa håndbog i havedyrkning 1787 indeholdt også en plan over den ideelle have, som opfyldte alle bondens behov. A er huset. I midten af haven skulle der være afdelinger til (E) salat, karse, krusemynte m.v., (F) selleri, porrer, løg og spinat, (G) rødbeder og pastinak og (H) gulerødder, rødløg og skorzonerrødder. I midten var der (I) plads til et vandsted. J.L. Mansa, Have-Katekismus, 1787.

Fleischers katekismus blev fulgt op af gartneren Johan Ludvig Mansas havedyrkningskatekismus, der også blev udgivet på initiativ af Landhusholdningsselskabet.⁷⁹ Frugtavl blev af selskabet betragtet som så væsentligt, at vellykket podning af frugttræer og dyrkning af gode æbler var et af dets første indsatsområder. Derfor satsede det på, at præster og lærere skulle gøre et stort arbejde for at lære landbefolkningen at pøde gode æblestammer på vildstammer.⁸⁰ Mansas bog forklarede,

hvordan landbefolkningen planmæssigt indrettede nyttehaven mest rationelt, og hvordan den dyrkede rodfrugter, grøntsager, frugttræer m.v.⁸¹ Regeringen fulgte selskabets initiativ og uddelte 20.000 forædlede træer til nordsjællandske bønderhaver 1775-85, og man bad landets embedsmænd om at opmuntre bønderne til at anlægge haver.⁸²

Skolelodden skulle ikke alene have en pædagogisk rolle – jorden skulle også være med til at bære skolereformerne økonomisk igennem. 1785 foreslog Sjællands biskop N.E. Balle at finansiere reformerne ved at nedlægge degneembederne og overføre deres indtægter til skolevæsenet. På den måde ville skolerne blive finansieret via en omfordeling af allerede eksisterende indtægter, uden at det belastede almuen.⁸³ Den Lille Landbokommission mente, at skoleholderens løn burde være 50 rigsdaler årligt, frit hus og 6-8 tønder land, finansieret af bl.a. degneembederne.⁸⁴ Kommissionen fulgte her op på udskiftningsforordningen af 1781. Oprindeligt havde Rentekammeret indsat en bestemmelse om, at hver husmand skulle sikres græsning til en ko og seks får samt en til tre tønder jord. Det blev afvist af regeringen, idet husmændene var tiltænkt en rolle som ekstra arbejdskraft på gårdene. Regeringen havde i samme ombæring også afvist jord til degne og skoleholdere, men det lykkedes at få lodden skrevet ind i den endelige forordning, fordi de i modsætning til husmændene havde lovkrav på jord som en del af deres aflønning.⁸⁵

Agerbrugsundervisning på seminarierne

Tankerne om læreren som jordbesidder og landbrugslærer gjorde det nødvendigt at sørge for, at læreren havde kompetencer til at bestride de opgaver, som skolereformatorerne tillagde ham. Landbrugsvidenskab kom derfor til at indgå i den læreruddannelse, der blev opbygget fra 1780'erne. Den første læreruddannelse i den danske konges besiddelser blev åbnet 1781 i holstenske Kiel med tydelig inspiration fra Rochow og Basedow, og Kiel Seminarium kom til at danne inspiration for den læreruddannelse, der fra 1790'erne blev opbygget i Kongeriget.⁸⁶

Den konkrete udformning af læreruddannelsen gav anledning til debat og diskussion, idet der blandt de ledende personer ikke var enighed om, hvilke mål og kvalifikationer uddannelsen skulle give læreren. Det førte til forskellige læreruddannelser, men fælles for dem alle blev, at ager- og havebrugsundervisning fik en central plads.⁸⁷ Biskop Balle stod for en læreruddannelse, hvor katekisation over den kristelige tros- og sædelære var grundlaget for seminariets virksomhed, men hvor der også skulle undervises i husholdningsvidenskaberne, specielt agerdyrkning og have dyrkning.⁸⁸ Johan Ludvig Reventlow ville derimod have en læreruddannelse, der ikke blot var kundskabsgivende, men var forankret i en bestemt holdningspræget metode, der ikke var katekisation, men derimod klasseundervisning. Derfor skulle læsebogen være skolens grundbog i stedet for katekismus, tydeligt inspireret af Rochow, der havde indført læsebogen på sine godser som undervisningen i centrale menneskelige værdier.⁸⁹

Opbygningen af en formaliseret læreruddannelse blev en af hovedopgaverne for Den Store Skolekommission, der blev nedsat 1789 for at reformere landsby- og købstadskolerne, og hvori bl.a. Schimmelmann, Balle, Christian Ditlev Reventlow og senere også Johan Ludvig Reventlow fik sæde. I stedet for at arbejde med lovgivningstekster udarbejdede kommissionen en plan for et statsligt seminarium, der åbnede 1791 i det tidligere palæ Blaagaard uden for København. Myndighedernes intentioner med læreruddannelsen var, at de uddannede lærere skulle fortsætte den religiøst-moralske påvirkning af landbefolkningen, forstået på den måde, at de skulle være bøndernes mønster på det gode, kristne menneske, der opfyldte sin plads som borger og undersåt i kongens riger og lande, men også den praktiske opdragelse, at gøre bønderne til gode og nyttige borgere, var vigtig.⁹⁰

Selvom hovedparten af seminaristerne skulle virke i en landsbyskole, og selvom agerdyrkning blev foreslået som undervisningsfag i landsbyskolen, var landbrug ikke en del af fagrækken. Seminariets lærere mente, at seminaristerne ikke skulle sprede sig over mange fag. Desuden mente

lærerne, at det var indbildning, at læreren kunne være en model for bønderne, altså han kunne lære dem noget om landbrug. Seminaristerne fik dog mulighed for at lave praktiske øvelser på Det Classenske Agerdyrkningsinstitut uden for Østerport.⁹¹ Ligeledes indgik landbrugskundskab som en del af seminaristernes skriveøvelser. 1801 besvarede seminarist Hans Jespersen skriveopgaven ”Hvorvidt og hvorledes kan en Landalmuelærer gavne a) sin Byes Forældre og b) sin Byes Børn, eller sine Lærlinge ved sit gode Eksempel?”. Han mente, at hvis læreren skulle stifte varig nytte i sin kreds, måtte han selv vise vejen, så børnene og deres forældre blev til mennesker og borgere, der havde lyst, mod og kraft til at opfylde deres pligter som nyttige samfundsborgere. Læreren skulle derfor plante levende gærder om sin marklod og have, så bonden kunne se, hvor megen gavn indhegning gjorde. Han skulle give sin skolejord passende gødning og pløje gødningen ned i jorden, og pløjningen skulle ske med den nye, lettere plov i modsætning til bøndernes ældre, tunge plove. Jespersen må have kendt til den samtidige landbrugslitteratur eller til Landhusholdningsselskabets initiativer, for han mente, at læreren kunne påvirke bønderne i positiv retning ved at fodre kreaturerne i stalden (staldfodring).⁹² Selskabet havde siden 1781 agiteret for sommerstaldfodring, dvs. at holde kreaturerne på stald også om sommeren, som man minimerede omfanget af græsningsarealer og udnyttede gødningen bedre, ligesom flere af samtidens landbrugshåndbøger slog til lyd for. Det var f.eks. tilfældet med præsten H.J.C. Høeghs håndbog fra 1795 i ”et velindrettet Jordbrug” for gård- og husmænd, der var præmieret af selskabet, og som blev uddelt til landsbyskolerne.⁹³ Bogen var også at finde i Blaagaards bibliotek sammen med Fleischers agerdyrkningskatekismus, reformforslag fra 1780’erne, vejledninger målrettet bonden til at dyrke hør, at holde bier eller at opdyrke rå jordlodder. Der var også lærebøger i landøkonomi og landvæsensret, nok mere rettet mod professionelle, præster og lærere.⁹⁴

Derimod fik havebrugsundervisning en central rolle på Blaagaard. Seminariet satsede meget på at gøre seminaristerne til en slags havebrugskonsulenter i deres lokalsamfund. Syd for hovedbygningen var der en have på en halv tønde land. Haven var delt mellem seminaristerne og seminariets spisemester. Seminaristerne havde inddelt haven i 42 lige store kvarter efter J.L. Mansas model, og som de selv dyrkede. Kvarteren var indhegnet af hække med ribstræer og stikkelsbærbuske – buske, som også Mansa anbefalede, at der burde være i enhver have.⁹⁵ Der blev indkøbt mange frøsorter til haven, især gulerødder, krybebønner, perlebønner, rødbeder og kørvel. Der blev også dyrket agurk, snitkål, savojkål, kålrabi, hvide spanske løg, porre og ærter.⁹⁶ Denne kvart var således tænkt som den repræsenterede skolehave, hvori de centrale forestillinger om rummets brug og lærerens rolle var nedlagt. I miniudgaven af deres kommende skolehave skulle seminaristerne lære, dels hvordan de bedst udnyttede skolelodden, dels hvordan de formidlede deres viden til gavn for landsbyen, så de kunne opfylde den tiltænkte rolle som folkelærer. Også på Brahetrolleborg Seminarium, oprettet 1795 af Johan Ludvig Reventlow, indgik der teoretisk og praktisk oplæring i have- og agerdyrkning, så læreren kunne blive ”saameget Almeennyttigere”, dvs. gøre sig nyttig for lokalsamfundet og lære bonden at blive nyttig.⁹⁷

På de seks præstegårdsseminarier, der blev oprettet 1802-16, indgik landbrugsundervisning også som en del af fagrækken. Det første seminarium blev oprettet af sognepræst P.O. Boisen i Vesterborg på Lolland og fik til huse i præstegården med støtte fra Christian Ditlev Reventlow. På disse seminarier sigtede man efter en mere traditionsbestemt og landbopræget læreruddannelse, hvor undervisningen kun fokuserede på det, der kun anvendes i en almindelig landsbyskole, og hvor den kommende lærer skulle være en fornuftig bonde blandt bønder. Seminaristerne skulle bo til leje hos omegnens bønder, hvor de skulle lejlighedsvis tage del i bøndernes arbejde, hvilket betød en uddannelsesmæssig indføling med landbomiljøet. Det stærke landbrugsfaglige sigte i læreruddannelsen spredte sig også til de øvrige seminarier, der skulle have en jordlod til agerdyrkning og en havelod til havedyrkning.⁹⁸

Vestjyske Borris Seminarium var et af periodens seks præstegårdsseminarier, hvor læreruddannelsen foregik i præstegaarden, der er markeret med nr. 1 på matrikelkortet. Seminariet havde seks tønder land til agerbrug og en halv tønde til havedyrkning foruden to haver, hvor de kommende lærere lærte om køkkenurter, frugtræer og bistader. Matrikeldirektoratet: Original 1-kort, landdistrikter 1806-60, pk. 1572. Rigsarkivet.

Landbrugsundervisningen i skolelovgivningen

Ideerne og erfaringerne fra skoleforsøgene og fra seminarierne blev inddraget i det forslag til landsbyskolelov, som Christian Ditlev Reventlow udarbejdede 1793, og som blev Skolekommissionens officielle forslag 1799. Heri var det forventningen, at de kommende skoleholdere, som havde kundskab og duellighed, underviste børnene i havedyrkning. I det endelige lovforslag henviste Danske Kancelli til de tidligere udstedte regler om, at læreren skulle have så megen jord, som der var nødvendigt til to køer og seks får, og gentog dermed de eksisterende bestemmelser, så man ikke pålagde skatteyderne flere udgifter. Derimod ville man gerne gå med til, at der ved hver skole skulle være en have på mindst 1½ skæppe jord.⁹⁹

Landhusholdning blev også – sammen med håndarbejde – optaget blandt de obligatoriske fag, som seminaristerne efter seminariereglementet af 1818 skulle have. Reglementet samlede op på de forløbne to årtiers bestemmelser og gjorde erfaringer. Landbrugs- og haveundervisningen skulle omfatte de teoretiske og praktiske sider af urte- og frugthaver, agerbrug og biavl. Da hovedparten af timerne på seminariet skulle bruges til religion, læsning, skrivning og regning samt didaktik, blev der kun to timer til overs til landhusholdning. Ved seminariereindskrænkningen 1824 forsvandt landhusholdning som obligatorisk fag, da regeringen ikke fandt faget nødvendigt i skoleundervisningen. På enkelte seminarier fortsatte man dog med undervisning i faget i en række år.¹⁰⁰

Afrunding

Skolegang og oplysning blev i 1780'erne og 1790'erne set som et middel til en bedre oplyst almue, der ville gavne landbrug, godsøkonomi og samfund. Derfor blev land- og havebrugskundskab en del af skoleforsøgene, ligesom det indgik i seminarieundervisningen og i de endelige skoleanordninger 1814. På den repræsenterede eller planlagte lod skulle læreren være en model til efterfølgelse, så bonden blev den ideelle landmand. Alle disse forhold afhang dog af skoleloddens fysiske udseende.

Den fornødne jord til to køer og seks får

Ideerne om rollen som foregangsmand og seminarieundervisningen skulle omsættes i praksis. Skolejorden udgjorde en væsentlig del af lærerens løn, hvorfor det var vigtigt, at jorden gav et tilstrækkeligt udbytte. Den fysiske skolelod kunne både sætte begrænsninger for eller åbne op for muligheder i forhold til det planlagte rum – begrænsninger, hvis lodden var af dårlig bonitet – muligheder, hvis jorden var velkultiveret, lå tæt på skolen eller var beplantet med eksempelvis frugttræer. I det følgende vil jeg undersøge skoleloddens fysiske udseende, dvs. hvordan lodden blev udlagt i forbindelse med landsbyens udskiftning eller senere måtte anskaffes, hvor den blev placeret, og hvor megen jord godsejere og bønder ville afsætte til skolen.

Anskaffelse og placering

Udskiftningsforordningen af 1781 slog fast, at degne og skoleholdere, som havde haft græsningsret, skulle tildeles ”et lidet Stykke” som erstatning, og jorden skulle ligge på ”beleilige Steder”, dvs. på et dertil egnet sted.¹⁰¹ 1801 blev denne bestemmelse udstrakt til at gælde for alle degne og skoleholdere, der skulle have tillagt ”fornøden Jord saa nær Skolen, som mueligt, til 2 Køers og 6 Faars Græsning”, hvis de ikke havde jord i forvejen.¹⁰² Disse bestemmelser gik over i skoleanordningen af 1814.¹⁰³

Beliggenheden af jordloddet spillede en vigtig rolle, hvilket man også i samtiden var opmærksom på. Udgiverne af *Fyns Skolekalender* klagede 1846 over, at skolejorden mange steder – ligesom husmandsstederne – var placeret på bymarkens yderste jorder, nogle endog mere ¼ mil (400 m) væk. De yderste jorder ofte var de mindst dyrkede, hvor der lå et større arbejde i at rydde jorden for sten, træer, afvande m.v., inden man kunne dyrke jorden.¹⁰⁴ Udgiverne fremhævede det urimelige i, at læreren havde så langt til sin lod. Man måtte dog acceptere placeringen, ligesom læreren måtte finde sig i, at dyrkningen blev mere besværlig og dyrere, fordi redskaber, gødning m.v. skulle transporteres længere.¹⁰⁵

I de fleste tilfælde blev skolejorden udlagt i forbindelse med byens udskiftning og udflytning. Udskiftningen indebar, at den enkelte gård fik udlagt sin jord i en (eller nogle få) samlet lod, så lodden kunne drives uafhængigt af naboerne. Først blev landsbyens jordfællesskab med andre landsbyer ophævet, så der var klare bygrænser. Dernæst blev landsbymarken opmålt, inden man gik til de ofte komplicerede forhandlinger om, hvor mange gårde og huse der skulle være, hvor de enkelte gård- og huslodder skulle placeres m.v. Alle aftaler blev nedfældet i en udskiftningsforretning, der var en aftale mellem byens lodsejere. Der var et vist rum for forhandling, når lodderne skulle fordeles, men i sidste ende var det godsejeren, der bestemte, hvor fæstegårde og -huse skulle ligge, og hvem der skulle have den enkelte gård eller hus. I nogle tilfælde var fordelingen dog aftalt på forhånd mellem godsejer og bonde.¹⁰⁶

I udskiftningsforretningen indgik der også aftale om størrelsen på og placeringen af skolejorden, idet lodden skulle tages af fællesskabets jord, som dermed gik ud af det areal, der kunne fordeles. Da forhandlingerne om placering af gårde og huse faldt forskelligt ud fra landsby til landsby, blev skolejordens placering og størrelse også meget forskelligartet. Ved udskiftningen af

Nordrupvester i Sydvestsjælland 1793 blev degnejorden udlagt syd for degneboligen, hvor der var plads, mens skolejorden blev lagt i den sydlige ende af degnelodden, så de to lodder til sin tid kunne slås sammen, når degnen døde.¹⁰⁷ Også i Overby på krongodset i Nordvestsjælland kom skolejorden til at ligge tæt op ad skolebygningen. De fem tønder land, hvis bonitet svarede til takst 20 på 24-skalaen,¹⁰⁸ blev 1793 udlagt af dels fællesjord, dels af de gårds- og huspladser, hvor bonden skulle flytte ud på marken. I forbindelse med udskiftningen af Overby blev der også lavet en beregning om de grundforbedringer, der var nødvendige for, at de nye gårde og huse kunne fortsætte avlingen. Skoleholderen ville i de to første år efter udskiftningen ikke kunne få udbytte, fordi jorden først skulle ryddes og opdyrkes. Derfor fik han en kompensation på 24 rigsdaler for manglende udbytte, ti rigsdaler til at få ryddet pladserne samt dækket udgifterne til tre stenkister. En stenkiste er mindre underløb (gennemløb) under en vej, for at man kunne lede vand gennem dem, når en vej krydser et vandløb. Også dele af udgifterne til at grave grøfter, der ikke alene sørgede for dræning, men som også markerede skellet ind til naboerne, blev dækket af statskassen.¹⁰⁹

Andre steder kom skolejorden ikke til at ligge tæt på skolehuset. I sydvestsjællandske Gimlinge ønskede degnen 1788, at hans jord skulle ligge ud fra degneboligen. Da boligen lå tæt ved andre gårde, ville en sådan placering fratage gårdene deres haver og indkørsler, hvilket gårdmændene ikke var interesserede i. Hvis degnen insisterede, kunne han få sin jord i en lang og smal strimmel, som ikke var særlig hensigtsmæssig at dyrke, og den lange lod ville også blive dyr for landsbyens beboere at indhegne. Derfor endte degnen med at få sin lod sydøst for byen, hvor også skolejorden kom til at ligge.¹¹⁰ I Oppe Sundby i Nordsjælland blev byen udskiftet 1782. Selvom skolehuset lå inden i byen, kom skolejorden til at ligge yderst i bymarken ved skellet til Ude Sundby. Ved udskiftningen af byen havde seks af gårdene fået deres jorder tæt på selve landsbyen og skulle ikke flytte ud; de øvrige 12 bønder fik deres jorder i blokke uden om de seks gårde. Dermed blev der kun yderområderne tilbage til skolens jord og til husmændene. Læreren måtte derfor se sin embedsjord delt i to: en have omkring skolen og en lod to km væk fra skolen.¹¹¹

I Rude i Sydvestsjælland søgte børnene Rude Skole, men skolen lå faktisk på den anden side af byskellet inde på Stærredes jorder. Bag stuehuset var skolens have og jord på 9,7 tønder land, der var dannet af to husmandslodder. Gårdspladsen var indhegnet med stakit og træer ud mod vejen og jorderne til gård nr. 3 i Rude, hvis ko ses på billedet. Foto ca. 1892, Rude Beboerforening.

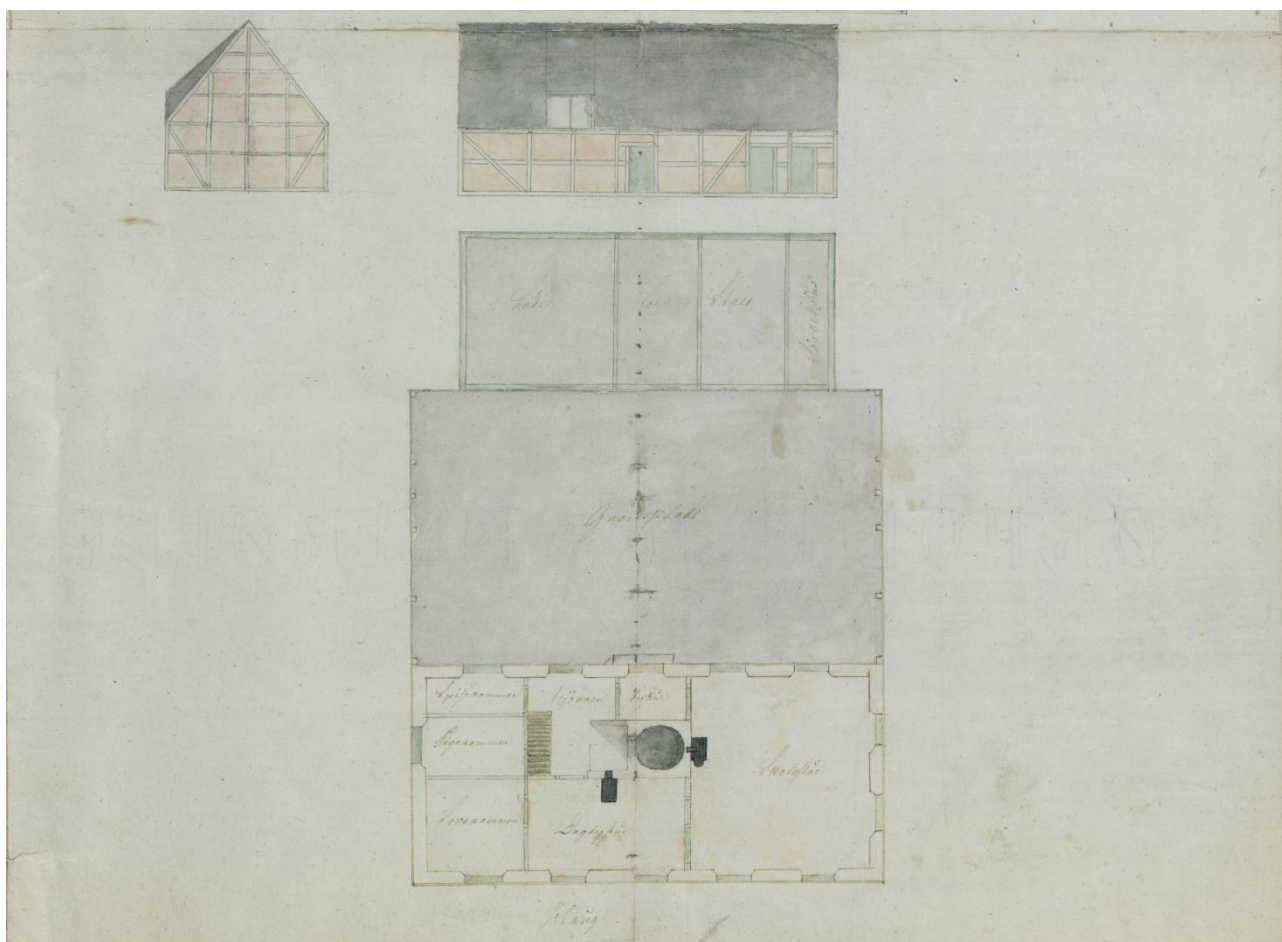
I de landsbyer, hvor der skulle afgives jord til skolen, var det ikke kun skolelandsbyen, der skulle bære udgiften til skolejorden – her forstået som afståelse af jord – men hele skoledistriktet. Derfor skulle skoledistriktets andre landsbyer betale kompensation til den landsby, på hvis marker skolejorden lå.¹¹² Kompensationen skete som oftest i form af, at grænserne mellem skolelandsbyen og de øvrige landsbyer blev justeret. Da f.eks. Alme i Nordsjælland blev udskiftet 1787, blev markskellet mellem Alme og nabobyen Græsted ændret, så et stykke Alme-jord blev overført til Græsted som Almes bidrag til skoleholderens lod i Græsted.¹¹³

Landsbyen Vassingerød i Nordsjælland var blevet udskiftet, men uden at der var afsat skolejord. Det gav problemer, da man oprettede en ny skole 1795, for en skole havde krav på jord, selv efter en bys udskiftning.¹¹⁴ Det krævede forhandlinger med byens beboere. Først foreslog landvæsenskommissionen, at skolens jord blev udlagt på landsbyens overdrev, hvor en gårdmand ville afstå sin lod mod at få jord i Skovfogedvænget. Lodden i Skovfogedvænget var egentlig lovet til mølleren, der havde afstået sin overdrevslod, men han kunne til gengæld få skolejorden i nabolandsbyen Uggeløse. Kabalen krævede dog, at skovfogedens enke ville afstå sin del af vænget – og det ville hun ikke, selvom hun fik lovning på en husmandslod til et af sine børn. Det endte med, at gårdmanden opgav at få jord i vænget mod til gengæld at få et årligt pengebeløb. Det betød, at den nye skole kunne bygges på Vassingerød Overdrev.¹¹⁵

I Vedskølle i Sydsjælland forlangte myndighederne 1810, at den 78-årige degn skulle holde skole i Vedskølle og ikke i Tjæreby, hvor degneboligen ellers var. Selvom degnen nægtede, blev der opført en skole i Vedskølle og en ung lærer ansat. Den nye skole skulle også have en skolelod, som blev skaffet ved, at en del af en fæstegård i Vedskølle blev udlagt til skolen, mod at fæstegården fik et stykke af Tjæreby degnejord.¹¹⁶ Begge jorder ejedes af det lokale gods, Basnæs, og godsejeren kunne derfor foretage mageskiftet. Stårup i Nordvestsjælland fik ny skole 1829. Da byen havde været udskiftet i over 30 år, var der ikke afsat skolejord. Kronen var største jordbesidder i sognet og kunne derfor bestemme, hvordan skolejorden skulle findes. Løsningen blev, at et husmandssted med en halv tønde land blev lagt sammen med en gård, hvilket betød, at husmandsstedet blev nedlagt. Fra gårdens nye jordtiliggende blev der udskilt 7,9 tønder land til skolelod, hvoraf de seks var selve skolejorden.¹¹⁷

Når nye skoler skulle oprettes, skulle der også sørges for skolejord. Skolejord kunne være besværligt at skaffe, når landsbyen var udskiftet, hvorfor skolekommissionen var nødt til at købe jord. Danske Kancelli gav derfor kommissionerne lov til at låne penge til køb af skolejord og opførelse af skolebygninger. Det betød, at sognet pådrog sig en gæld, der skulle afbetales over en længere årrække via skoleskatten, som kunne risikere at blive sat op for at dække alle udgifter. Skolevæsenet i Kundby Sogn i Nordvestsjælland skulle udvides i 1840'erne med nye skoler i Trønninge og Sandby grundet børnemængden, men det krævede, at de lokale skolemyndigheder havde råd til at købe jord og opføre bygninger.¹¹⁸ I 1848 fik sognerådet skøde på en skolegrund i Trønninge, selvom skolen allerede var opført på grunden 1846, og sognerådet betalte købesummen på 1.150 rigsdaler kontant for fire tønder land. I 1860 købte sognerådet en grund til den nye skole i Sandby, og igen stod der allerede en skole på den nyindkøbte grund, idet Sandby Skole var oprettet 1858.¹¹⁹

De forskellige anskaffelsestidspunkter og -måder medførte som nævnt, at skolelodden kom til at ligge meget forskelligt fra skole til skole. En undersøgelse af loddernes beliggenhed i tre sjællandske amter – Frederiksborg i Nordsjælland, Præstø i Sydøstsjælland og Holbæk i Nordvestsjælland – kan uddybe dette billede.¹²⁰ Der var i 1840'erne 343 skoler i de tre amter, og ved lidt over halvdelen (53 procent) var skolelodden placeret ved skolehuset eller i nærheden af skolehuset, hvilket gjorde pasning og dyrkning af lodden betydelig lettere end ved de mere fjerntliggende jorder. Kun 15 procent af lodderne lå langt væk, dvs. mere end 500 meter fra skolehuset. I nordsjællandske Sjælsmark lå lodden fire km væk på byens overdrev sammen med

Da landbrug var en integreret del af lærerens virke, indgik en staldbygning også i den modeltegning over "den gode skolebygning", som Danske Kancelli udsendte 1829 til alle lokale skolemyndigheder som retningsgivende ved skolebyggerier. I længen skulle der være lade, lo, stald og fårehus. Danske Kancelli, 1. Departement: Brevsag 1829/1864, Rigsarkivet.

husmandsstederne og var af mådelig bonitet, mens skolejorden i Kongsted-Borup (Præstø Amt) var lagt mellem to andre lodder og lå 1,8 km fra skolen. Her var skolen kommet til efter udskiftningen 1792, og skolejorden blev doneret af Gissfeld Kloster, som gav et hus inden i byen og ti tønder til dels skovjord.¹²¹

Størrelse og bonitet

Under forhandlingerne om den nye skolelov havde Christian Ditlev Reventlow i 1790'erne foreslået, at hver landsbyskole skulle have seks tønder land middeljord, dvs. den jord, der bonitetsmæssigt lå mellem god og dårlig jord, og hvor en tønde hartkorn var det samme som seks tønder land. Danske Kancelli ville dog ikke foreskrive skolekommissionerne et bestemt antal tønder land, idet loddens størrelse skulle afgøres lokalt i skoleplanen.¹²² Når en lærer klagede over, at lodden ikke var stor nok, var kancelliets svar, at han ved en synsforretning skulle påvise, at den ikke var tilstrækkelig, før man kunne pålægge de lokale skolemyndigheder at gøre noget. Kultusministeriet mente heller ikke, at der kunne udstedes generelle regler, og henviste til kancelliets afgørelse om, at det kunne være svært at fastsætte en størrelse, fordi boniteten var

forskellig fra egn til egn.¹²³ Hvor en lærer på Sjællands gode jorder kunne nøjes med seks tønder land, ville det i Jylland med den magre jord måske kræve ti tønder land. De centrale skolemyndigheder opfordrede derfor til, at spørgsmålet om jordloddens størrelse blev afgjort i al mindelighed mellem læreren og beboerne.¹²⁴

Selvom der ikke blev fastsat et bestemt areal målt i omfang eller bonitet, herskede der blandt samtidens lokale skolemyndigheder en opfattelse af, at en skolelod skulle være på cirka seks tønder land af middelbonitet (takst 8-12 på 24-skalaen).¹²⁵ En oversigt 1850 over skolelodderne bekræfter dette billede.¹²⁶ Der var 2.517 skoler med i alt 13.760 tønder land. Skolerne fordelte sig med 2.179 faste landsbyskoler og 338 bi- og omgangsskoler, dvs. skoler, der var oprettet i egne med langt til en skole, eller hvor skolelæreren gik på omgang mellem landsbyerne. Bi- og omgangsskoler var et udpræget vestjysk fænomen.¹²⁷ Hvis man går ud fra, at kun de faste skoler havde jord, havde en skole i gennemsnit 6,3 tønder land, men det dækkede over Københavns Amts skolelodder på 4,7 tønder land til 9,6 tønder land på Bornholm. Sammenlignet med Sverige, hvor lærerne efter skoleloven af 1842 også skulle have en skolelod, var de danske lodder lidt større. I Sundsvall-området i det centrale Sverige varierede lodderne fra en tønne til ti tønder, men havde i gennemsnit 4,6 tønder og var på størrelse med husmandsbrug.¹²⁸

I Danmark var de mindste lodder at finde på Sjælland og i Østjylland, hvor den frugtbare lerjord dominerede,¹²⁹ og hvor en jordlod på fem til seks tønder land var tilstrækkelig til lærerens husdyrbrug. På Sjælland havde skolerne som helhed 5,9 tønder land, men det dækkede over lodder fra to til 20 tønder land, og hvor boniteten blev vurderet fra dårlig til ret god. Læreren i Rørvig havde således 12 tønder land, hvoraf de syv var hovedloden og de fem en sandet overdrevslod.¹³⁰ På Fyn med god agerjord synes skolelodderne at have været bedre aflagt med cirka syv tønder land pr. lod. Blandt de store skoler finder vi Bøstrup Skole på Langeland, som havde fået udlagt degnejorden. Læreren havde derfor 20½ tønder land af den bedste bonitet, som gav plads til to heste, seks køer og fire får. Den store jordlod gav så mange indtægter, at læreren havde måttet give afkald på den anordningsmæssige løn og på fourage og brændsel, han skulle give andenlæreren fri bolig, stå for degnegårdens vedligeholdelse og betale ejendomsskatter.¹³¹ Skoleanordningens bestemmelser om lærerlønnen og dens bestanddele (penge, korn, brændsel, jord) var vejledende og angav værdien af den samlede lærerløn, mens den konkrete løn og bestanddelenes indbyrdes fordeling skulle fastlægges lokalt. Derfor kunne en skolekommission sætte lærerlønnen ned, hvis der var en stor skolelod.¹³²

De store skolelodder var fremherskende i Nordjylland (Hjørring Amt) og Vestjylland (Ribe og Ringkøbing amter), hvor heden bredte sig i de sandede områder.¹³³ Selvom lodderne var større, gav de ikke nødvendigvis et større udbytte eller flere indtægter; de kunne derimod ofte medføre, at læreren skulle lægge en større indsats i at få udbytte. Læreren ved Idum Skolen i Ulfborg Vestjylland angav 1859, at skolens jord var ”ei ubetydelig”, hvilket var den vestjyske måde at sige, at skoleloden var på 92 tønder land. I lodden indgik der 43 tønder land hede, som tjente som græsning for lærerens 12 får.¹³⁴ Nørup-Randbøl Pastorat lå, hvor den jyske hede begyndte, og jorderne i de to sogne var derfor sandede med store flyvesandsstrækninger.¹³⁵ I Nørup Sogn havde kirkebyens skole 17½ tønder land 1859, fordelt på 12 tønder god skolelod, 7½ tønder middelgod organist- og kirkesangerjord og lidt af den tidligere degnejord. Derimod var skoleloden i Lihmskov af ringe bonitet, og derfor hjalp det ikke, at der var 43 tønder land, for kun 12 tønder var opdyrket. Frederikshåb Skole, hvorunder også Almstok Biskole hørte, var anlagt for kolonisterne, der opdyrkede hedejorden. Skolen havde 28 tønder land, men fordi der var tale om hedejorden, var jorden ”af maadelig Bonitet”, og der kunne ”neppe holdes 2 Køer og 4 Faar”, mente skolelæreren. De samlede embedsindtægter var derfor heller ikke særligt store.¹³⁶

Afrunding

De store forskelle på skolelodernes placering, størrelse og bonitet på tværs af landet gav forskellige vilkår for lærerne for at skaffe sig afkast fra jorden. På de gode jorde i Østdanmark kunne lærere få et større udbytte, fordi deres jorder havde en bedre bonitet end de sandede lyngheder i Vestjylland, som gav helt andre vilkår for jyske lærere. De forskellige fysiske vilkår gav også et uensartet grundlag for at føre reformatorers visioner om læreren som forgangsmand ud i livet.

Læreren som forbillede: det levede rum

Reformatorernes ideer om den nyttige lærer, dvs. den planlagte dimension, skulle omsættes til den levede dimension, ved at læreren ved sociale praksisser gik foran med det gode eksempel. Det krævede både, at læreren ønskede at omsætte den planlagte dimension til social praksis, og at han havde evnerne hertil. Den filantropiske begejstring for undervisning i havebrug m.v. blev ikke nødvendigvis delt af alle lærere, der kunne se det som en 'frivillig' udvidelse af deres embedsforpligtelser, som gav dem endnu mere arbejde.¹³⁷ I den levede dimension indgik også lokalsamfundets interesse for at modtage undervisning; hvis den manglede, ændredes dimensionens indhold. I det følgende vil jeg derfor undersøge, hvordan lærerne udfyldte deres rolle som landmand og som foregangsfigur.

Hegning

Når lærerne modtog deres skolelod, var en af de første opgaver at få jorden indhegnet, idet hegningen markerede en ejendoms territorium på en solid, permanent måde, den beskyttede mod indtrængende dyr, og den gav læ mod vejr og vind.¹³⁸ Derfor prioriterede regeringen og Landhusholdningsselskabet hegning, og det var et af de områder, hvor selskabet nåede længst i sine bestræbelser.¹³⁹ Hegningen kunne ske ved stendiger, men det krævede mange sten og stor arbejdsindsats, og i hovedparten af landet blev skel derfor markeret ved grøfter og jorddiger.¹⁴⁰

Ifølge skoleanordningen påhvilede det gårdmændene at vedligeholde hegnet omkring skolens gårdsplads, have og jordlod. I hovedparten af landet blev skel markeret ved grøfter, jorddiger og levende hegn, som stadig er tydelige i landskabet. På fotoet ses levende hegn, fotograferet fra Dragsholm Slot i Nordvestsjælland, hvor vi ser ned på slottets marker Blegdammen og Fogedengen. På den anden side af træerne er landsbyerne Starreklintes og Bjerresøs marker. Foto 2018, Carsten Weber Nielsen.

På skolelodden påhvilede det ifølge skoleanordningen gårdmændene at vedligeholde hegnet omkring skolens gårdsplads, have og jordlod.¹⁴¹ Mange lærere valgte dog selv at lægge en arbejdsindsats i at hegne deres jordlod. Da P.A. Lihme 1804 overtog østjyske Rude Skole, bestod skolen af hus og have midt inde i landsbyen og en skolejord ude i bymarken, som ikke var indhegnet. Han nævner i sine erindringer intet om indhegning, sikkert fordi skoledistriktets gårdmænd stod for det, men han stod selv for at grave over 1.200 m grøfter, der ikke alene kunne aflede vand, men som også markerede skel. På den nye haves hegn plantede han 900 pile og 20 bøgeplanter.¹⁴² I vestsjællandske Jyderup lagde Rasmus Pedersen et stort arbejde i sin skolelod, hvor han bl.a. fjernede sten, som han brugte til hegn omkring mark og have; her blev også plantet vilde træer til læ for haven.¹⁴³ Hegning mod vejr og vind var nødvendig, især i Jylland med store, åbne arealer og ikke så udbredt skov.¹⁴⁴ Niels Klotrup i Gørup ved Limfjorden indhegnede således sin have med over 300 vilde træer, som kunne danne læ for havens frugtræer og buske.¹⁴⁵

Grundforbedringer

Indhegningen var vigtigt, men det krævede også andre indsatser, før jorden kunne dyrkes. Hvis skolen fik en jordlod i udkanten af bymarkerne, kunne der være et stort arbejde med at rydde for sten, træer og krat, fordi de yderste jorder ofte havde været de mindst dyrkede i fællesskabets tid.¹⁴⁶ Der kunne også være behov for at dræne jorden. Høj grundvandstand og fugtig jord havde gennem århundreder forhindret en mere effektiv korndyrkning i Øerne og Østjylland ("Korn-Danmark"), og derfor blev der under landboreformerne sat ind med effektiv dræning.¹⁴⁷ Ved Overby Skole fik skoleholderen som tidligere nævnt dækket udgifterne til gravning af grøfter, mens ovennævnte P.A. Lihme selv gravede over 1.200 m grøfter for at lede vandet bort.

I det vestlige Jylland havde man en lav opdykningsprocent, fordi der var store hedearealer.¹⁴⁸ For en lærer i Vestjylland bestod grundforbedringen derfor også i at rydde og jævne lyngarealer, inden han kunne dyrke jorden. Jørgen Pedersen Obbekjær, Store Andst Skole ved Ribe, fik således 1845 Landhusholdningsselskabets præmie, fordi han havde lagt et stort arbejde i at gøre en ham tilhørende lynghede brugbar til dyrkning. Desuden havde han også anlagt en have og en træskole (planteskole).¹⁴⁹

Der var også behov for at tilføre jorden næringsstoffer, hvilket skete i form af mergling, hvor man tilfører tung, kalkholdig jord, som har en gunstig indvirkning på dyrkning af byg og havre, som ellers var umulig på de vestjyske hedejorde. Fra 1830'erne vandt mergling også udbredelse på Øerne.¹⁵⁰ Flere lærere gav sig i kast med at merge deres embedsjorder for at øge udbyttet. Ved Torning Skole i Midtjylland mente lærer Søren Kirkegaard 1859, at skolens dyrehold kunne øges ved fortsat mergling af de næsten otte tønder land.¹⁵¹ Han havde siden sin embedstiltrædelse 1822 lagt et stort arbejde i kultivering af sin embedsjord. Kirkegaard havde indført frugtavl, som han forsøgte at udbrede til skoledistriktets beboere, ligesom han også havde oprettet en træskole, som Landhusholdningsselskabet havde understøttet.¹⁵²

Jordens dyrkning

Læreren havde ansvaret for, at skolelodden blev dyrket. Forslag fra lærere om, at skoledistriktets beboere skulle hjælpe med at dyrke jorden, blev afvist. 1791 ansøgte to skoleholdere om, at skoledistriktets beboere blev pålagt at køre gødning ud samt dyrke skolejorden, fordi det ville blive en stor byrde for lærere at skulle stå for driften. Danske Kancelli sendte ansøgningen i høring hos Rentekammeret, og her var der ikke tilslutning til at pålægge sognemændene ekstra byrder. Skoleholderne burde i stedet "i Mindelighed", dvs. frivilligt, søge at indgå aftaler om skolejordens pasning.¹⁵³ Da kancelliet i forbindelse med forarbejderne til 1814-anordningen foreslog, at gårdmændene skulle pløje og harve jorden, køre sæden ind og køre gødning ud, afviste Rentekammeret igen forslaget, fordi man frygtede, at det ville pålægge gårdmændene flere byrder

og medføre uvilje mod skolevæsenet.¹⁵⁴ Kancelliet fastholdt forslaget, men kongen afviste forslaget "ganske og aldeles",¹⁵⁵ nok ud fra hensynet til skatteyderne.

Det var derfor lærerens egen opgave at dyrke lodden, men til gengæld var han ikke underkastet andre indskrænkninger, end at han ikke måtte ødelægge marken.¹⁵⁶ Læreren havde fuld brugsret over lodden og ret til at disponere over, hvad der groede på lodden, men han skulle anvende udbyttet til eget brug. Hvis der var et overskud af halm, hø, tørv m.v., kunne læreren få lov til at sælge det.¹⁵⁷ Visse steder ejede læreren et stykke jord ved siden af sin embedsjord. Her forlangte myndighederne, at læreren holdt de to jorder adskilte og drev dem hver for sig,¹⁵⁸ velsagtens for at han ikke blandede sin private økonomi ind i skolens økonomi.

Gårdspladsen på Ugerløse Skole syd for Holbæk 1925. Skolen bestod af et hovedhus og to længer. I længerne havde korn og andre afgrøder været opbevaret og dyrene stået, da læreren stadig var aktiv som landmand. I 1920'erne var det dog hønsene, der dominerede. Maleri 1925, Aage Frederiksen, Holbæk-Arkiverne / Tølløse Lokalkiv.

Den mest almindelige driftsform frem til 1860, som også bondebruget tillempede sig, var koppelbruget med variationer. Her inddelte man det dyrkede areal i et lige antal og mindst syv marker, hvor man havde sædskifte med vekslende kornafgrøder efterfulgt af en periode med græsning og brak. Brakken betød dog, at mellem 1/7 til 1/11 af jorden ikke gav udbytte.¹⁵⁹ Fra 1810'erne agiterede Landhusholdningsselskabet for indførelse af vekselbrug kombineret med staldfodring. Driftsformen bestod af en stadig vekslen mellem 1) korn og 2) kløver, bælgfrugt, olieplanter, og hvor helbrakken blev erstattet med dyrkning af brakfrugter som kartofler, hør, kålrabi m.v., som havde samme jordforbedrende følger. På den måde blev agerjorden udnyttet fuldt ud. Vekseldrift gav et større udnytte, men var også en mere krævende driftsform, idet jorden skulle være i god kultur, og der skulle lægges et stort arbejde i dyrkningen. Det var derfor fortrinsvis på præstegårdslandbrug og hos dygtige gård- og husmænd, at vekselbruget vandt indpas.¹⁶⁰

En del lærere påtog sig at indføre en mere planmæssig drift af eller forbedret dyrkningsmåde på skolejorden, og 79 lærere modtog Landhusholdningsselskabets belønning, uden at vi nødvendigvis kan se, hvad driften eller dyrkningsmåden gik ud på.¹⁶¹ Visse lærere prøvede kræfter med vekselbruget, f.eks. Rasmus Knudsen i Sørup ved Svendborg, der drev skolens otte tønder land med følgende sædskifte: 1) blandkorn (byg og havre), 2) vikkehavre til staldfodring og senere på

året boghvede og spergel (hønsegræs), 3) rug med spergel om efteråret, 4) kartofler og ærter i stedet for brak, 5) byg og 6-8) kløver. Han fulgte således selskabets anbefalinger, idet han dyrkede vikkehavre til staldfodring, som var en af hoveddelene i vekselbrug, og i stedet for at brakke havde han kartofler og ærter; han var også en af de første i Svendborg Amt, der dyrkede spergel til grøntfoder.¹⁶² Selskabet belønnede ham 1826 for en skolelods forstandige dyrkning, og nogle år tidligere havde han fået præmie for at have udbredt plove uden hjul,¹⁶³ som også selskabet agiterede for.

Sommerstaldfodring var også en af selskabets mærkesager, og selskabet præmierede 1797-1804 en lille gruppe lærere herfor. Metoden synes ikke at have vundet stor udbredelse hos deres kolleger; 1842 var det således under ti procent af de sjællandske lærere, der omtalte den i beskrivelsen af deres skole.¹⁶⁴

Ved dyrkning af jorden skulle der anvendes redskaber, bl.a. en plov. Hjulploven havde siden 1100-tallet været den mest anvendte plovtype, idet dens træskelet og jernfjæl kunne fremstilles med hjælp fra landsbyens smed. Landhusholdningsselskabet agiterede derimod for den såkaldte svingplov, der var en kortere og mere kompakt plov, fremstillet udelukkende af jern. Selvom den var mere effektiv og holdbar, var den også væsentligere dyrere, fordi den var af jern.¹⁶⁵ Selskabet uddelte fra 1818 økonomisk støtte til foretagender, man ønskede at fremme, bl.a. bedre agerdyrkningsredskaber,¹⁶⁶ og 18 lærere fik derfor præmier for udbredelse af svingploven. Blandt disse finder vi Johan Henrik Cronborg, lærer ved nordfynske Røjle-Tårup Skole 1813-56 og uddannet fra Brahetrolleborg Seminarium, hvor han havde haft agerbrugsundervisning. Han forsøgte at udbrede svingploven i sit lokalområde, for hvilket han blev præmieret 1823.¹⁶⁷

Afgrøder

Læreren kunne dyrke de afgrøder på skoleloden, som han fandt mest egnet i forhold til at få mad på bordet og foder til sine kreaturer. I valg af afgrøder har læreren nok fulgt flertallet af bønder, hvor havre, byg og rug i denne rækkefølge var de mest udbredte kornsorter.¹⁶⁸ Bælgfrugter som ærter, vikker, bønner m.v. blev i første del af 1800-tallet dyrket i stadig større omfang, hvor kløverdyrkning også blev mere forekommende, og hvor avling af kartofler, raps og hør tog et betydeligt opsving; det skyldtes bl.a., at der blev agiteret meget for dyrkning af de nye afgrøder.¹⁶⁹

Landhusholdningsselskabet opfordrede bønderne til at dyrke kartofler, der skulle være med til at forbedre jorden, men også som en sikring mod misvækst, idet man ville kunne spise kartofler, hvis kornudbyttet ikke blev godt. Præster, lærere og godsejere forsøgte derfor – fra midten af 1700-tallet og til langt op i 1800-tallet – at få bønderne til at dyrke kartofler, men bønderne tøvede, fordi der var tale om en ny og uprøvet afgrøde, som man ikke turde give sig i kast med, og fordi korn var det sikre valg.¹⁷⁰ Allerede 1802 fik Johan Severin Petersen i Hørsholm præmie, fordi han havde konstrueret en maskine til at skære og rive kartofler på. Han interesserede sig især for fremstilling af kartoffelmel, og han fremstillede derfor maskinen, ligesom han bagte brød af kartoffelmel. Han forsøgte sig også med at fabrikere tangtørv og præmieredes herfor 1804.¹⁷¹

Andre kastede sig over kålplanter. Jesper Nielsen Fjord på Holmsland mellem Ringkøbing Fjord og Vesterhavet blev præmieret 1827 for bl.a. at have avlet 3.400 hvidkål, 30 tønder kålrabi, 140 tønder gulerødder og 180 tønder kartofler, som især benyttedes til kvægfodring.¹⁷² På Sydfyn var Mathias Holm ikke alene seminarielærer ved Skårup Seminarium, men også lærer ved Skårup Skole, kirkesanger og organist ved Skårup Kirke og praktiserende landmåler. Han interesserede sig bl.a. for dyrkning af kløver som erstatning for brak og indkøbte 1831 nederlandsk kløverfrø, som han dyrkede, og som han forsynede hele sognet med.¹⁷³ For andre lærere var det tobak, som også blev dyrket på skoleloden. Jeppe Henriksen i Gislev på Midtfyn havde 1837 dyrket tobak i flere år og årligt frembragt 150-250 kg, som han solgte til omegnens bønder, hvorved han kunne supplere

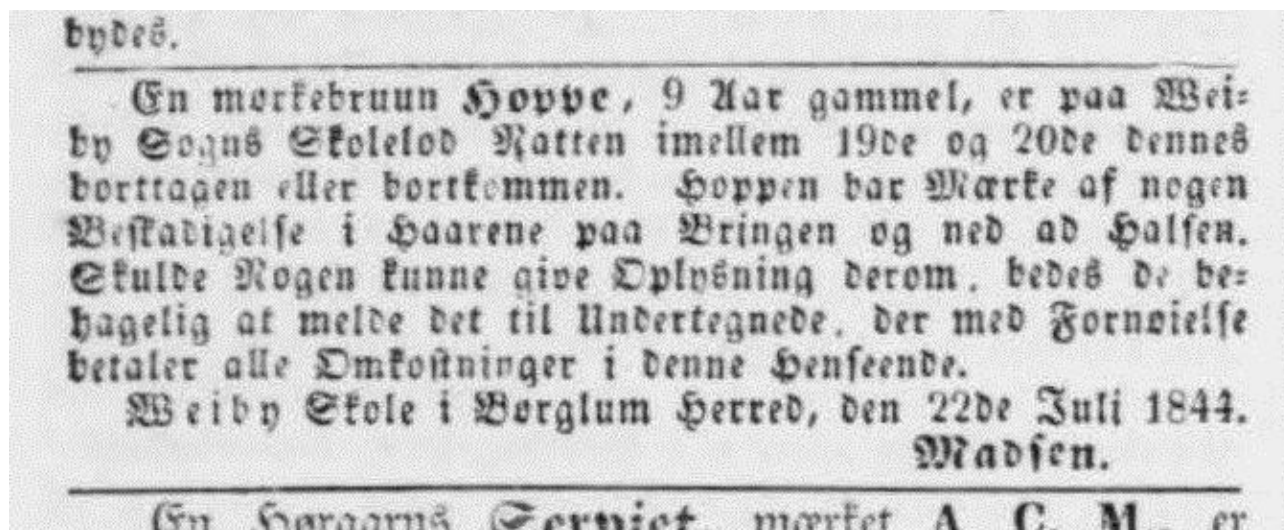
indtægten. Desuden var han den første i sognet, der havde dyrket kartofler i marken, ligesom han havde anlagt kommen- og humleanlæg.¹⁷⁴

Kreaturhold

Skolelodden skulle ifølge lovgivningen være stor nok til at holde to køer og seks får. Det svarede til et typisk husmandssted med en til to køer, et fedesvin og to til tre får.¹⁷⁵ Ser vi på skolernes kreaturbestand 1859,¹⁷⁶ havde en skole typisk to til tre køer og tre til fire får. Kun meget få skoler havde en kreaturbestand, der svarede til en bolsmand eller gårdmand, som det var tilfældet med Hornslet Skole i Østjylland, hvor det gamle degnested takket være et legat var en mindre gård med 60 tønder land, fire heste, 12-16 køer og 20-30 får. Det krævede også tre tjenestefolk.¹⁷⁷ Der var færrest køer ved skolerne i Københavns Amt, hvor også fårebestanden var mindre end resten af landet. Her spillede det ind, at skolelodderne i dette amt var blandt de mindste med kun 4,7 tønder land i gennemsnit mod landsgennemsnittet på 6,3 tønder.¹⁷⁸

På Øerne gav de gode jordforhold bedre muligheder for at holde køer end i Nord- og Vestjylland, der var præget af store arealer med lyng og hede. Her spillede fåreavlen til gengæld en større rolle. Fåreholdet var en vigtig del af datidens husdyrhold, og mange steder var får lige så vigtige som kvæg. Får gav uld, der kunne anvendes både i den hjemlige tøjproduktion og sælges, så husstanden fik en biindtægt.¹⁷⁹ Dette billede gjorde sig endnu gældende 1897, hvor nord- og vestjyske lærere havde flere får end deres kolleger i det øvrige land, men nu havde fået det samme tal antal køer som andre lærere.¹⁸⁰

Til gengæld var heste ikke særlig udbredt ved skolerne; på Øerne var det kun hver femte skole, der havde en hest, og i Jylland endnu færre. Skolelodderne levede som oftest ikke plads til både køer, får og heste, hvis der også skulle være plads til korn og andre afgrøder. Selvom en lærer ikke havde hest, der kunne spændes for en plov, kunne køer anvendes. C.R. Tscherning i fynske Østrup havde fire køer, hvoraf de to blev anvendt som trækdyr, når der skulle pløjes eller harves. Selvom køerne trak, blev deres mælkeydelsen ikke mindre ifølge læreren.¹⁸¹

En skolelærer havde typisk 2-3 køer og 3-4 får. Få steder havde læreren også hest. En hest kunne være en kostbar investering, og derfor var lærer Bertel Madsen i Vejby i Nordjylland ærgerligt, da han ikke kunne finde sin hoppe om morgenen 20. august 1844. Han indrykkede en efterlysning i avisen og lovede at betale "alle Omkostninger i denne Henseende" Aalborg Stiftstidende og Adresse-Avis 24. juli 1844. Det Kongelige Bibliotek.

Skolens have

Reformatorerne lagde som nævnt megen vægt på lærerens rolle som foregangsmand også på haveområdet, hvorfor havebrug indgik i læreruddannelsen og i skolerne hos reforminteresserede godsejere. Landhusholdningsselskabet uddelte derfor præmier til de lærere, der udbredte have dyrkning.¹⁸² Til trods for selskabets indsats stod havevæsenet lavt hos bønderne, bl.a. fordi det krævede overskud af tid, kræfter og økonomiske midler at opdyrke en have på en udskiftet lod, der ikke før havde været dyrket.¹⁸³ Heller ikke alle lærere omfattede haven med samme interesse, og 1828 klagede amtsforvalteren i Hjørring, L.C. Brinck-Seidelin, over, at ”og man burde troe, at de Degne og Skolelærere, der i den senere Tid ere ansatte, og altsaa have lært Havedyrkning, vilde med Begjerlighed benytte denne Leilighed, hvilket dog ei er skeet (...)”.¹⁸⁴

En have er imidlertid et noget foranderligt, der påvirkes af de skiftende ejere, deres interesse for havebrug og deres overskud og tid til at passe et stykke jord.¹⁸⁵ For skolernes haver betød det, at dyrkningen afhang af lærernes kundskaber (havde de lært havebrug), evner (kunne de omsætte teori til praksis) og interesse (ønskede de at omsætte teori til praksis) og ikke mindst af tid og overskud, når også skolejorden skulle dyrkes, og børnene skulle have undervisning. Ud over anlæg af haven krævede dens pasning, at den skulle graves hvert forår og efterår, og hver gang et stykke skulle besås eller plantes til. Efter gravning skulle jorden rives, enkelte plantesorter hyppes, og der skulle luges og vandes, ligesom der skulle gødes.¹⁸⁶

I de sjællandske amter Frederiksborg, Holbæk og Præstø var der i begyndelsen af 1840'erne 413 skoler, hvoraf vi kender havens størrelse ved 69 skoler.¹⁸⁷ Disse skolers haver havde i gennemsnit 1.492 m², hvilket svarer til to skæpper land à 689 m². Størrelsen på mange skolehaver synes at være fastsat ud fra, at haven skulle have en, to eller tre skæpper jord, og derfor havde 40 skoler mellem en og tre skæpper have.

Hvad anvendte lærerne haven til – hvilke sociale praksisser foretog lærerne, og levede de op til reformatorerens forventninger? Fra de tre sjællandske amter er der ved 50 af skolerne beskrivelse af havens indhold og anvendelse, hvor man indirekte kan se en opdeling i frugthave, kålhave, humlehave og blomsterhave. Mange steder fremhæves frugttræer, som regeringen tidligt havde vist interesse for, og en del lærere anlagde en frugthaveafdeling i skolens have. I Alleshave ved Kalundborg anlagde den nytiltrådte lærer Hans Peder Jensen 1837 en større frugthave, som blev beplantet med blomme-, kirsebær-, pære- og æbletræer, som også var de mest almindelige frugttræer i bondehaver.¹⁸⁸ Få år senere var blomme-, kirsebær- og pæretræer i god fremvækst, hvorimod de fleste æbletræer var mislykkedes.¹⁸⁹

Flere steder var der træskoler i skolehaven, hvor der blev dyrket træer og buske, som lokalsamfundets bønder gratis kunne hente. Den seminarieuddannede Johan Henrik Nielsen, Særslev på Nordfyn, fik 1827 præmie for have dyrkning. Han havde taget et stykke af gadejorden, anlagt træskole og gratis uddelt over 1.000 frugttræer samt forædlet 250 stk. i bøndernes haver. Det var også blevet til en humlehave med 600 planter, og et ubenyttet stykke jord ved kirken blev inddraget til have og planteskoler. Desuden anlagde han i sin fritid haver for bønderne og leverede buske og træer hertil.¹⁹⁰ I Løgstør ved Limfjorden havde Ole Christensen fået overladt en grund på fire skæpper af byen, hvor han oprettede en træskole for at forsyne byen og den træløse omegn med frugt- og skovtræer. Dertil fik han i fire år i træk (1830-33) understøttelse af Landhusholdningsselskabet.¹⁹¹ Nogle af pengene er også gået til at lønne den ”Havedreng”, som indgik i lærerens husstand ved folketællingen 1834.¹⁹² Frugttræer vedblev at være en væsentlig del af skolens have og blev ofte omtalt i skoleoversigter.¹⁹³ Buske nævnes ikke mange steder i lærernes egne opgørelser, men stikkelsbær og ribs synes at have været de mest udbredte bærbuske i lærerhaver.¹⁹⁴

I købstadsmuseet Den Gamle By i Aarhus har man anlagt en skolehaven ved siden af skolebygningen fra Kerteminde, og den indhegnede have indgår også i museets rundvisninger. Haven rummer bl.a. persille, persillerødder, hvidkål, salat, gulerødder og grønkål, som også var de grøntsager, som reformmændene gerne så, at bønderne dyrkede i deres haver. Foto 2018, Berit Guldmann Andersen, Den Gamle By.

Der er heller ikke megen omtale af køkken- eller urtegårdshaveafdelingen (kålgårde), vel fordi de har været så almindeligt forekommende, at der ikke var grund til at nævne dem. I køkkenhaven stod der kål, kartofler, løg, grøntsager og urter, hvor kålen var den vigtigste plante, fordi grøntkål kunne stå ude hele vinteren og dermed var et vigtigt supplement til kosten.¹⁹⁵ Ved skolen i Vinderød i Nordsjælland anlagde Jens Frederik Bernickow omkring 1812 en have, der bl.a. rummede en køkkenhave, som gav gode køkkenurter; hvidkålen dyrkede han dog i et hjørne på skolelodden.¹⁹⁶ Førnævnte P.A. Lihme i Rude forbedrede sin skolelod, og i den anledning blev der 1818 anlagt en køkken- eller urtehave af 0,4 tønder lands størrelse, som havde kostet meget arbejde, da jorden var ujævn og moradsig.¹⁹⁷

Humlehaver havde fra gammel tid været påbudt i bondehaver. Humlen blev især anvendt som tilsætning til det hjemmebryggede øl for at give det bedre smag og gøre det mere holdbart.¹⁹⁸ Flere lærere var virksomme på dette område. I fynske Årslev Højrup havde seminarist J.H. Nielsen udvidet sin faders skolehaven til det dobbelte, anlagt hegn og plantet frugttræer. I det ene hjørne af den nye have anlagde han også et humleanlæg på 25 kuler.¹⁹⁹

Der var i haverne såvel hos lærere som bønder blomster og duftende urter som f.eks. ambra, balsam, lavendel og rose, hvor lavendel blev brugt til at kante haveafdelingens bede og gange.²⁰⁰

Lavendel var også en god plante for bier, og derfor satte man gerne bistader i nærheden af lavendelhække. Honningen var et uundværligt sødemiddel i husholdningen, og desuden kunne overskydende honning sælges.²⁰¹ Ved flere seminarier var der undervisning i biavl, og 1811 blev der på statens regning anskaffet bikuber og bistader til hvert seminarium samt sognepræst B.F. Rønnes håndbog i biavl. Interessen for biavl på seminariet forsvandt dog under de følgende kriseår.²⁰²

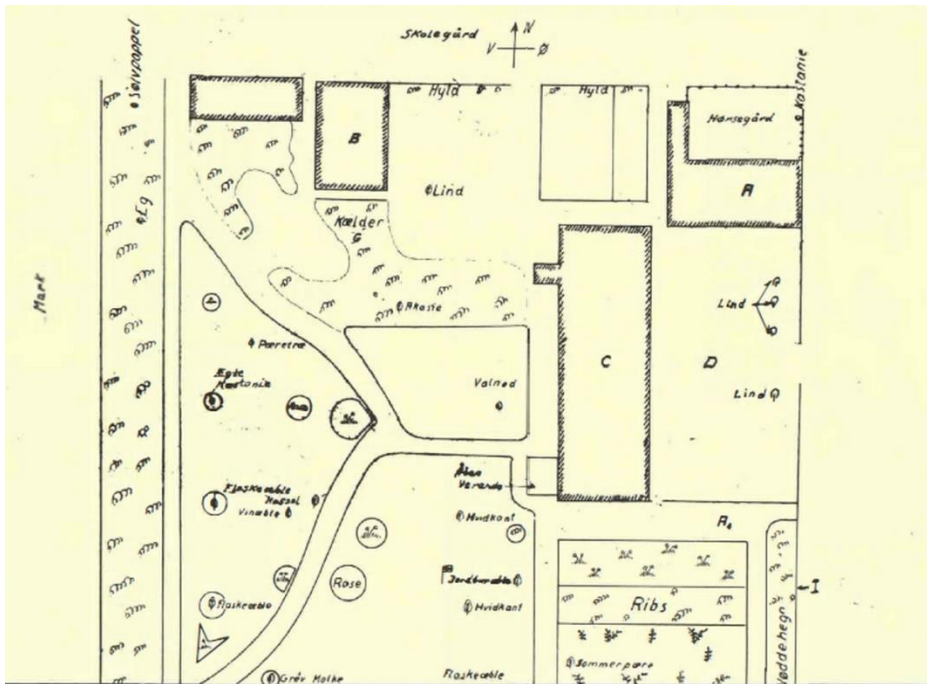
Flere lærere anvendte deres have som undervisningssted. På Tåsinge havde havedyrkningen vundet stor udbredelse i 1830'erne, mente en samtidig forfatter. Flere bønder i Bjerreby Sogn havde anlagt velindrettede haver, som var inddelt i kvarter til humle, kommen, kål, urter og blomster, og gangene imellem var beplantede med frugttræer. Den lokale godsejer, Frederik Juel på Valdemars Slot, havde givet et stykke jord i Vemmenæs til "børnehave", dvs. en have for børn, hvor de ældre børn kunne praktisere det, som de havde lært i skolen, hvor Niels Mortensen havde anvendt H.J.C. Høeghs håndbog om velindrettede jordbrug som læsebog.²⁰³ Mortensen var ikke uddannet lærer, men havde en baggrund som havemand på Valdemars Slot, inden han begyndte at undervise naboernes børn og senere blev ansat som byens lærer. Her kom hans oprindelige erhverv ham til gode i haveundervisningen.²⁰⁴

Mads Jensens have i Rude, anlagt ca. 1803

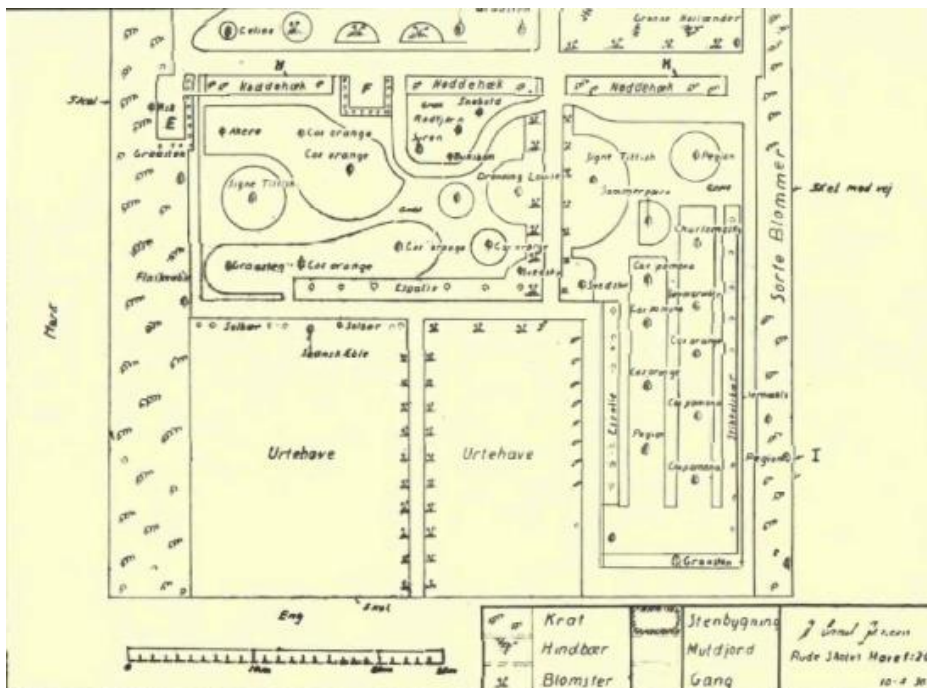
En beskrivelse fra 1900-tallet giver os mulighed for at se ind i en 1800-tals skolehave. Den reformvenlige F.A. grev Holstein på Holsteinsborg i Sydsjælland interesserede sig for skolevæsenet, uden tvivl inspireret af sine morbrødre Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlow. Han oprettede sammen med lærere og præster Det Holsteinborgske Industriselskab 1809, som havde til formål at fremme industri, landbrug og havebrug.²⁰⁵ Et af medlemmerne var industriselskabet var Mads Jensen, uddannet fra Blaagaard Seminarium 1799 og samme år ansat i Rude.²⁰⁶ Han kom også til at spille en vigtig rolle i den lokale land- og havebrugsundervisning, idet Rude Skole var tænkt som et mønsterbrug og inspiration for husmændene. Til brug for anlæggelse af skolens have og haver ved øvrige embedsboliger på godset blev der ansat to gartnere. Den rekonstruerede haveplan fra 1936 svarer "sikkert nogenlunde" til den oprindelige plan, da haven blev anlagt omkring 1803.²⁰⁷ Der kan dog konstateres ændringer, bl.a. ud fra æblesorternes navne, idet Dronning Louise (1892), Signe Tillisch (1866) og Cox's Orange (1850) først kom til i løbet af 1800-tallet.²⁰⁸ Haven afspejler derfor næsten 100 års brug.

Rude Skoles jord blev dannet af to husmandslodder og en del af en gårds jord, i alt 9,7 tønder land.²⁰⁹ Ved hver ende af skolehuset lå et udhus på fem fag, således at skoleanlægget dannede en hestesko, det ene til brændehus og lade, det andet til lo, lade og tørv.²¹⁰ Mellem skolehus og skolejorden lå skolehaven.²¹¹ Skolehaven var afgrænset ud mod markerne af levende hegn, mod nord af hyld, der var velegnede som hurtigvoksende læplanter, og mod vest ud mod skolejorden af sølvpoppe, som var almindeligt langs veje og i læhegn. Langs det østlige skel ud mod landevejen var der rejst et stendige. På digets inderside mod haven var der en skråning, beplantet med sorte blomster, og et nøddehegn. I haven var der en række kvarter eller afdelinger, f.eks. en kvarter med flaskeæble, slesvigsk jordbæræble (1795) og grev Moltke-pære (1850'erne), Gråsten-æbler (1780'erne), et rosenbed og skærmlantén seline, der især voksede på Sjælland og Fyn, og en kvarter med ribsbuske, sommerpære og grønne hollænder. Indgangen til en anden kvart var indhegnet af nøddehække på den ene og espaliertræer på den anden side, og her var der æblesorter af ældre og yngre dato samt rødtjørn, syren, buksbom, snebolle-busk og et hjørne med svedskeblommer. To kvarter var afsat til urtehaveafdelingen, det ene beplantet med solbær ved indgangen. I afdelingen har der sikkert været dyrket bælgfrugter som ærter, grøntsager, urter og krydderier. I haven var der også stikkelsbærbuske og sveskeblommetræ, mens hækken ud mod vejen rummede nøddehegn, sorte blomster og jernæbler (1700-tallet) og pigeonæbler (1790'erne).

Sammenholder man haven med Mansas håndbog, vil man se, at der af de anbefalede ris- eller buskvækster var ribs, hindbær, hasselnød, roser, syrener og hylde i haven. Derimod ”manglede” stikkelsbær, berberis og jasmint. Hvad angik træer, var der som anbefalet æble, pære, blomme, kastanje og nøddetræer, hvorimod vi ikke finder kirsebær, fersken, abrikos eller fersken i haven. De kan have været der oprindeligt, men det vides ikke. Under alle omstændigheder har der været lagt en stor arbejdsindsats i havens anlæg og dyrkning.

Den rekonstruerede plan over Mads Jensens have. Kilde: Fra kvangård til humlehave, 1990.

Arbejdsindsats

Skolehavens og skolejordens dyrkning krævede en del arbejde, hvis læreren skulle have udbytte: pasning af dyr; pløjning, såning og gødning om foråret samt høstning om efteråret; pasning haven i årets rytme, vedligeholdelse af udhuse,²¹² alt sammen arbejde, som læreren og hans husstand skulle udføre. I 1857 gik børn på Øerne i skole mellem 220 og 259 dage om året, i Jylland mellem 239 dage eller derunder.²¹³ Det gav derfor læreren tid og mulighed for at passe skolejorden, skolehaven og de øvrige opgaver, der påhvilede ham som kirkesanger, organist, kirkebogsfører, udfærdiger af officielle indberetninger, opgaver for skolekommission og sogneråd m.v.²¹⁴

Ved arbejdet i skolens have og på skolens lod kunne læreren i første række trække på sin egen families arbejdskraft, hvor børnene – ligesom andre børn på landet – hjalp til. En del af havearbejdet kunne overlades til hustruen, mens de større børn kunne hjælpe til med f.eks. dyrenes pasning. For rigtig mange lærere var det dog også nødvendigt med tjenestefolk, som kunne hjælpe til såvel inden- som udenfor, og blandt lærerens faste udgifter synes at have været udgifter til ”en Piges Kost og Løn”.²¹⁵ En undersøgelse af folketællingen 1850 for amterne Frederiksborg og Holbæk på Sjælland, Svendborg på Fyn samt de jyske Hjørring, Randers og Ringkøbing viser også, at stort set alle lærere havde en tjenestepige og nogle enkelte tillige en tjenestekarl.²¹⁶ En typisk skolelærers husstand bestod af læreren, hans kone og hans børn samt en tjenestepige, hvor alle indgik i det arbejdsfællesskab, der var nødvendigt for, at skoleloden gav udbytte.

235

a2 Tof N° 1792, 3

Optegnelse

paa Folketallet m. v. i *Hvidovre* Sogn, *Odø* Herred eller Birk, *Holbæk* Amt

den 1te Februar 1845.

Byernes eller Stedernes Navne med Anførsel af Gaarde, Huse o. s. v.	Antallet af Familier i hver Gaard og hvert Hus.	Samtlige Personers Navne i hver Gaard, hvert Hus, hver Familie.	Efter hver Person's Alder, det levende Aldersaar beregnet.	Gift, Ugift, Enkemand eller Enke.	Fødestedet, nemlig Kiøbstadens og paa Landet Sognets og Amtets Navn.	Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk, Næringsvei, Stilling i Familien eller hvad de leve af.	Af disse vare	
							Antal.	Eggesdommens Barighed.
<i>1. Hvidovre</i>		<i>Anders Larsen</i>	<i>47</i>	<i>gift</i>	<i>Hvidovre</i>	<i>Anders Larsen</i>		
		<i>Jens & Sofie Larsen</i>	<i>17</i>	<i>gift</i>	<i>Hvidovre</i>	<i>Jens Larsen</i>		
		<i>Sten & Lise Larsen</i>	<i>19</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Sten Larsen</i>		
		<i>Anders & Antoinette Larsen</i>	<i>10</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Anders Larsen</i>		
		<i>Anders & Antoinette Larsen</i>	<i>6</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Anders Larsen</i>		
		<i>Anders & Antoinette Larsen</i>	<i>8</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Anders Larsen</i>		
		<i>Anders & Antoinette Larsen</i>	<i>19</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Anders Larsen</i>		
		<i>Jens & Lise Larsen</i>	<i>13</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Jens Larsen</i>		
		<i>Anders & Antoinette Larsen</i>	<i>16</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Anders Larsen</i>		
<i>2. Hvidovre</i>		<i>Jens & Lise Larsen</i>	<i>37</i>	<i>gift</i>	<i>do</i>	<i>Jens Larsen</i>		

← *Husstandens medlemmer udgjorde en vigtig arbejdsstyrke, hvor mand, kone, børn og tjenestefolk havde hver deres faste roller og opgaver. Det var også tilfældet for lærer Hans Larsen i nordvestsjællandse Stårup. Da hustruen døde 1843, manglede hjemmet en husmor, der kunne stå for husholdningen og passe de fem børn. Derfor blev den afdøde hustrus søster ansat som "Husjomfrue", som sammen med en tjenestekarl og en tjenestepige indgik i husstanden ved folketællingen 1845. Husjomfruen var en midlertidig løsning, indtil et nyt ægteskab kunne indgås. Dette skete senere samme år, hvor 45-årige Hans Larsen blev gift med 20-årige Nicoline Hesseldahl. Rentekammeret Danske Afdeling, Tabelkommissionen: Folketælling 1845, Landdistrikter, Holbæk Amt, Ods Herred, Højby Sogn. Rigsarkivet.*

Udbytte af skolejorden

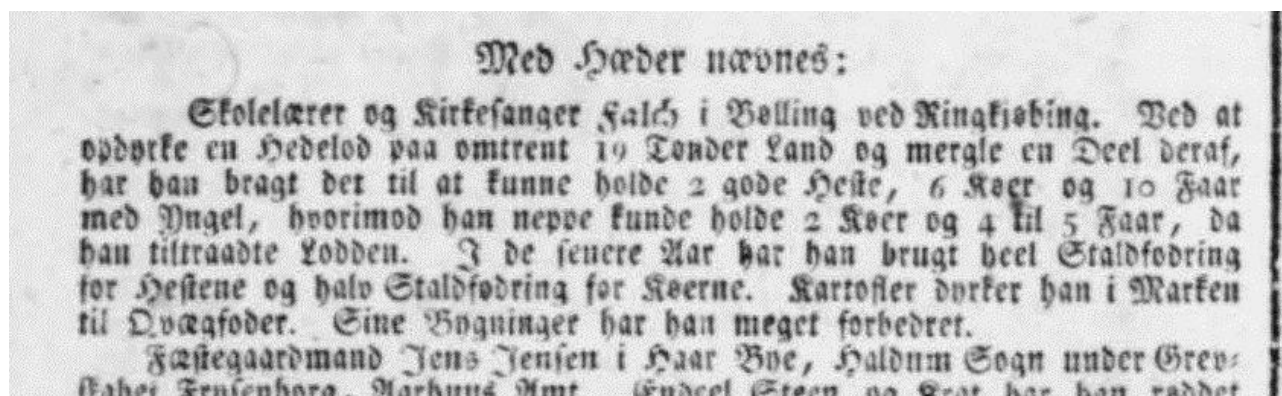
Lærerens løn var sammensat af forskellige dele: penge, naturalier, brændsel og jord. Naturalier kunne værdisættes efter kapitelstaksten, mens jordens værdi kunne udtrykkes i den pris, den kunne sælges for. Denne værdiansættelse fandt sted med skoleloven af 1856, hvorefter der skulle fastlægges en såkaldt reguleringssum for alle lærerembeder, som var en angivelse af embedets samlede værdi i penge. I summen indgik også "Brugen af Fribolig og Embedsjord", der skulle sættes i værdi, "efter hvad der skjønnes i samme Tidsrum at have været de gængse Priser paa Egnen".²¹⁷

Reguleringssummen fastlagde altså værdien af jorden, men ikke hvad den kunne indbringe læreren i nettofortjeneste. Vi har dog for en række læreres vedkommende oplysninger om, hvad skolejorden indbragte. I Berings beskrivelse af danske lærerembeder 1859 er der flere steder angivet "Netto af Jorden" eller "Jordlod – hvis Netto-Indtægt er =", dvs. hvad læreren mente, at lodden indbragte, når han solgte afgrøder og produkter til markedspris.²¹⁸ Blandt de 116 skoler i Nordsjælland er der anført denne værdi ved 15 skoler. For de fleste skoler var udbyttet mellem 90 og 110 rigsdaler. Skolelodderne havde nogenlunde ens hartkornsansættelse og størrelse, hvorfor det umiddelbart ikke virker til, at disse faktorer har haft indflydelse på udbyttets størrelse. Lærernes egne angivelser af jordens bonitet viser dog, at de skoler, hvor jorden blev betegnet som meget god eller god, ikke overraskende havde et større udbytte. Mest indbringende var Ude Sundby Skole ved Frederikssund, hvis 5½ tønder land gav 200 rigsdaler årligt, som også var det beløb, som jordloden var bortforpagtet for.²¹⁹ I den anden ende finder vi Gadevang Skole ved Hillerød, hvor boniteten af de tre tønder skolejord blev betegnet som slet, og som også var grunden til, at nettoværdien af jorden kun blev ansat til 19 rigsdaler.²²⁰

Præmierede lærere – og nye videnspersoner

Det var meningen, at læreren ligesom præsten skulle være brobygger mellem den begyndende landøkonomiske videnskab og bøndernes traditionelle landbrugsmetoder ved at videregive elementer fra den store tradition (landboreformerne) til den lille tradition (den daglige praksis).²²¹ I de foregående afsnit har vi mødt flere af de lærere, der blev præmieret af Landhusholdningsselskabet som lokale foregangsmænd. For at få en præmie skulle den udførte indsats have et vist omfang og betydning, og der skulle indsendes attester fra personer, hvoraf mindst den ene skulle være en gejstlig eller verdslig embedsmand eller et selskabsmedlem. Præmierne skulle virke inspirerende på andre bønder, og derfor blev præmielister sendt til præsterne, der kunne læse dem op på kirkestævnet.²²²

I perioden 1770-1832, som var perioden med flest præmieringer pr. år, blev der uddelt 313 præmier til 255 degne, skoleholdere og skolelærere, idet visse personer blev præmieret flere gange.²²³ Selvom det kun svarer til fire procent af alle præmiemodtagere på landet, var lærernes og præsternes betydning større end tallene antyder, som historikeren Ole Degn har bemærket, idet disse personer ofte stod som opmuntre og igangsættere, ligesom de i mange tilfælde var dem, der gjorde selskabet opmærksom på påskønnelsesværdigt arbejde.²²⁴

Landhusholdningsselskabets præmier til dygtige landmand blev offentliggjort i landets aviser til inspiration for andre. I september 1830 var det bl.a. skolelærer Hans Falch i Bølling ved Ringkøbing, der blev omtalt "med Hæder", fordi han havde opdyrket en hedelod, så han kunne holde flere dyr og dyrke kartofler Danske Statstidende 23. september 1830, Det Kongelige Bibliotek.

Blandt modtagerne var både de gamle degne og skoleholdere og de nye, seminarieuddannede lærere.²²⁵ Da de nye lærere først kunne erstatte degne og skoleholdere, når disse døde eller gik på pension, betød det, at der gik nogle årtier efter 1814, før alle skoler havde en seminarist.²²⁶ Derfor gik også syv ud af ti præmier til skolefolk, der ikke havde gået på seminariet, men som dog ønskede at gøre en indsats i deres lokalområde. Det var f.eks. tilfældet med Jens Nielsen, der var skoleholder i Lystrup på Norddjurs i over 40 år, indtil han gik på pension i begyndelsen af 1840'erne, hvor han var omkring 75 år. Han blev præmieret 1798 for anlæg af en have og en frugtræsskole, 1799 og 1804 for at have undervist børn i at skrive og regne, og sidste præmie kom 1806, hvor han blev belønnet for sommerstaldfodring af kreaturer.²²⁷ Langt de fleste præmier til degne, skoleholdere og skolefolk faldt inden for kategorien undervisning i 1780'erne og 1790'erne, hvor bondestandens opkvalificering var genstand for debat og reformforsøg. Et andet aktuelt emne i disse årtier var havebrug, hvor der uddeltes 57 præmier, mens 25 præmier blev givet for biavl. På samme måde er præmierne i 1820'erne for promovning af den engelske plov tidstypiske.

Den generelle præmietildeling ebbede ud i 1830'erne, men der var fortsat lærere, som frem mod århundredets slutning blev præmieret; de blev dog færre og færre. Det havde bl.a. sin årsag i, at uddeling af præmier faldt, men også i, at andre typer af personer begyndte at markere sig inden for den moderne landbrugsvidenskab. Landhusholdningsselskabet havde opmuntret til, at godsejere og proprietærer dannede lokale landøkonomiske selskaber, og flere selskaber så dagens lys, især i 1840'erne og 1850'erne, hvor landmænd kunne mødes og diskutere landbrugsfaglige problemstillinger. Der blev også etableret et egentligt landbrugsvidenskabeligt miljø med tidsskrifter, organisationer og ikke mindst landbrugsskoler (fra 1837) og Landbohøjskolen (1858).²²⁸ Dette var med til at udgrænse lærere og præster som videnspersoner og lokale foregangspersoner inden for landbruget.

Afrunding

Det blev fra midten af 1800-tallet personer med landbrugsfaglig uddannelse, der skulle være formidler af ny teknologi og nye metoder, og ikke længere præster og lærere, som siden 1790'erne havde spillet en stor rolle, ved at de omsatte den planlagte dimension til en levende dimension. Selvom lærernes rolle blev mindre, levede folkelæreren videre, idet de engagerede sig i andre aktiviteter til fordel for sognets beboere: aftenskolevirksomhed, regnskabsfører for andelsmejeriet, medlem af sognerådet m.v., og på landsplan i lærerforeninger og national politik.²²⁹

Skolejorden under afvikling

Udgiverne af oversigten over Fyns lærerembeder havde 1846 ment, at en god jordlod var ”Perlen ved et Embede”. Ikke alene gav den tilskud til en knap løn, men lodden var ”en saa herlig Recreation for Landsbyskolelæreren, at vi med Velbehag dvæle ved de Embeder, hvor Jordlodden har en saadan Størrelse og Beskaffenhed, at den er istand til, at vedligeholde Lærerens Interesse for denne ligesaa behagelige, som under gunstige Omstændigheder lønnende, Beskjeftigelse”.²³⁰ I løbet af anden halvdel af 1800-tallet ændrede denne opfattelse sig sammen med opfattelse af læreren som landmand.

Begyndende bortforpagtninger

Med skoleloven af 1856 begyndte der en proces, hvor naturaliedelen af lærerlønnen blev ændret til penge. Loven gav nemlig mulighed for, at indtægter i naturalier og andre naturalieydelse kunne forandres til penge. Et forslag fra regeringen om at udvide skolelodderne for at øge lærerens indkomstmuligheder blev dog opgivet, da de fleste lokale høringsvar frarådede dette, idet man ønskede ikke at friste læreren til at blive landmand.²³¹ Samtidig med den øgede kapitalisering af lønnen skete der også bortforpagtninger af skolejorden, så læreren kun skulle fokusere på børnenes undervisning. I slutningen af 1850’erne var det kun 24 skoler ud af henved 2.200 landsbyskoler, hvor jorden var bortforpagtet. Det var især på Sjælland, at bortforpagtning gjorde sig gældende.²³² Det var også tilfældet 20 år senere. Selvom kun fem procent af skolejorden var bortforpagtet 1877, dækkede det over store forskelle. I amter som København og Frederiksborg og de sydsjællandske Sorø og Præstø var mellem 12 og 22 procent af lodderne drevet af andre end læreren. Derimod drev lærerne i Nord- og Vestjylland stadig deres lodder, for her var det under to procent, der var forpagtet bort.²³³ Forskellen kan både have sin årsag i en lokal opfattelse af, hvad læreren skulle anvende sin tid på, og i, om det kunne betale sig at bortforpagte jorden.

Skolejorden forsvinder

Skolejorden kom også til at indgå i de langstrakte og omfattende diskussioner om lærerlønnens bestanddele og forhøjelse. Således slog Danmarks Lærerforening (DLF) i 1870’erne til lyd for lønforbedringer, fordi jordlodden gav for ringe et udbytte, da de fleste lærere ikke var i stand til at drive den, fordi de manglede landbrugsmæssige forudsætninger.²³⁴ En samtidig debattør vendte sig skarpt imod, at læreren også skulle være landmand. Da jordlodden var så lille, måtte den passes med mere omhu for at give udbytte, hvilket tog tid væk fra lærergerningen, og derfor burde jordlodden sælges. En undersøgelse blandt DLF’s medlemmer viste imidlertid, at kun en femtedel gik ind for bortsalg. Hovedparten af lærerne ville beholde lodden, fordi den udgjorde en værdi for embedet.²³⁵ Regeringen tog muligheden for bortsalg ind i skolelovsforslaget af 1885, men grundet de politiske stridigheder mellem Venstre og Højre blev forslaget ikke til noget.²³⁶

I 1880’erne og 1890’erne var der en stående diskussion, hvorvidt samtidens lærer var blevet en dårligere landmand i forhold til sine forgængere, fordi han ikke længere kom fra landbohem. En undersøgelse viste dog, at 61 procent af nyansatte lærere 1894-95 var sønner af gårdmænd, husmænd eller landarbejdere. På den anden side var der omkring 40 procent, som kom fra hjem, der ikke gav forudsætninger for at dyrke jordlodden.²³⁷ Lærernes holdning til jordlodden ændrede sig dog i disse år, og ved slutningen af 1890’erne var tre ud af fire lærere mere eller mindre indstillet på at sælge lodden.²³⁸ Samtidig steg antallet af bortforpagtninger. Som i 1870’erne var der store forskelle landsdelene imellem – igen med Øerne, hvor sognerådene bortforpagtede skolejorden, og med Nord- og Vestjylland, hvor man holdt fast i lodden som en del af lærerembedet.²³⁹

1885-forslaget om at sælge jorden kom med i skoleloven af 1899, hvor lærerens naturalieydelse blev forandret til penge. Jordlodden kunne nu ændres til et pengebeløb, hvis

sogneråd og lærer var enige, hvilket betød, at skolejorden kunne bortsælges.²⁴⁰ Der viste sig stor interesse herfor: I tiåret fra 1899 til 1909 blev 44 procent af alle skolejorder solgt, og 30 procent blev bortforpagtede; kun 25 procent af jorderne blev fortsat dyrkede af læreren selv i 1910.²⁴¹ Her var det atter lærerne og sognerådene i Nord- og Vestjylland, som holdt fast i deres jord.²⁴²

Foruden at undervise havde læreren også andre opgaver i lokalsamfundet i sin rolle af folkelærer. Han hjalp bl.a. skoledistriktets beboere med at udarbejde ansøgninger og breve til myndighederne eller læste breve op for de beboere, hvis skolegang har været begrænset eller ikke eksisterende. Det kunne være tilfældet på Moritz Unnas maleri: "En skolemester forelæser et par gamle folk et brev fra deres søn i udlandet". Maleri 1835, Moritz Unna, Statens Museum for Kunst.

Konklusion

Gennem det lange 19. århundrede udgjorde skolehaven og skolejorden en væsentlig del af livet for landsbylærerne. Haven og jorden var en del af skolelodden, der skulle brødføde læreren og være et pædagogisk udstillingsvindue, hvor læreren var foregangsmand på landbrugsområdet. Skolejorden skulle indgå som udstillingsvindue i bondestandens professionalisering, hvor bønderne skulle forandres fra traditionalistiske jordbrugere til moderne, entreprenante jordbrugere. Det gennemgående forskningsspørgsmål har derfor været at undersøge den rolle, som skolelodden blev tillagt, og forventningerne til læreren som landmand i perioden fra de første tanker om skolejordens pædagogiske brug opstod i 1780'erne til 1899, hvor kommunerne fik lov til at sælge skolejorden. Artiklens teoretiske grundlag har været de tre svenske uddannelseshistorikere Anna Larsson, Björn Norlin og Maria Rönnlunds begrebsapparat, der tager udgangspunkt i Henri Lefebvres rumlige dimensioner om den planlagte dimension, den fysiske dimension og den levede dimension.

Skolegang og oplysning blev i 1780'erne og 1790'erne set som et middel til en bedre oplyst bonde og landmand, der ville gavne landbrug, godsøkonomi og samfund. Skolelodden blev derfor den planlagte dimension, der rummede ideerne om lodden som undervisningsmiddel, og hvor læreren skulle være model til efterfølgelse. Skolelodden havde dog ikke alene en pædagogisk rolle, idet den også var med til at finansiere lærerens løn, så udgifterne til skolevæsenet blev holdt på et

Skolehaven ved Nedre Donnerup Skole ved Give blev anlagt 1906 af Peder Degnbol, samme år som han tiltrådte lærer-embedet, og blev anvendt i botanik- og zoologiundervisning-en. Haven blev 1911 udvidet med en forsøgsmark og i 1912 med en afdeling for plæner og pryplanter. Lærer Degnbol ses i hvid jakke, mens han holder opsyn med børnene. Foto: Give Lokalhistoriske Arkiv.

minimum. Oplysningstidens ideer om læreren som forgangsmænd skulle omsættes i praksis i skolens have og jord. Skoleloddens fysiske dimension satte både begrænsninger for og åbnede også op for muligheder i forhold til det planlagte rum, afhængigt af loddens bonitet, placering og tilstand. Det fysiske forhold indvirkede på den levede dimension, hvor læreren skulle omsætte reformatorernes ideer til sociale praksisser. Han skulle være foregangsmand, oplyse bønderne om den rette måde at drive landbrug på, introducere nye redskaber og dyrkningsmetoder. Det krævede også, at lokalbefolkningen var interesseret i at modtage undervisning og oplæring.

Fra midten af 1800-tallet trådte dog nye personer ind på den landbrugsmæssige scene, der afløste præster og lærere som formidlere af ny teknologi og nye dyrkningsmetoder. Lærerens opgave som folkelærer fik derfor et nyt indhold, og lærerne engagerede sig i andre aktiviteter, der også kom sognets beboere til gavn. Samtidig begyndte en proces, hvor holdningen til lærere som landmand forandredes; i slutningen af 1890'erne var de fleste lærere indstillet på at sælge jorden, så de kun skulle fokusere på børnenes undervisning. Med 1899-loven blev der åbnet op for bortsalg, og i det følgende tiår forsvandt dyrkning af skolejorden fra langt de fleste læreres hverdag.

Igennem næsten et århundrede lagde mange landsbylærere mange kræfter og megen tid i deres virke som folkelærere, hvad enten det drejede sig om at være foregangspersoner inden for landbrug, oprette biblioteker, formidle ny viden til gavn for skoledistriktets beboere eller hjælpe med ansøgninger og breve. Det er denne type af lærere, som lod sig bemærke eller blev bemærket i samtiden, og som derfor også træder frem i kilderne, idet de bragte indholdet af seminarieundervisningen, den nye landbrugslitteratur og specialisterfaringer ind i landbosamfundet.

Med de to finske forskere Anttila og Väänänen's ord kan vi tale om 'kosmopolitiske' lærere, der hentede deres viden uden for landsbyens rammer, som fulgte med i, hvad der skete nationalt, og som baserede deres status i lokalsamfundet på deres virke som folkelærere.²⁴³ Folkelærerne udgjorde kun en mindre del af den samlede lærerstand, i hvert fald at dømme ud fra de kilder, der er til vor rådighed. Langt hovedparten af landsbylærerne dyrkede deres jord og røgtede deres dyr på en mere traditionel måde, der fulgte flertallet af bønderne, ligesom de ikke nødvendigvis engagerede sig i sognebiblioteker eller vidensformidling. For dem var skolehaven og skolejorden først og fremmest en del af deres løn og en indtægtskilde. Det var undervisningen inden i skolestuen, der var vigtigst.

Skolehaven fik nyt liv med den skolehavebevægelse, der voksede frem fra omkring år 1900, og som især vandt udbredelse i mellemkrigstiden. Her blev haven set som et middel til at beskæftige børn, så de ikke begik udskejelser, ligesom den kunne "tilfredsstille deres Trang til legemlig Virksomhed, og samtidig berige deres Tanker og bibringe dem mange nyttige Kundskaber."²⁴⁴ Det var således ikke mere skolehavens umiddelbare nytteværdi, der berettigede den, men derimod havens opdragende virkning for børn såvel på landet som i byerne: den pædagogiske skolehave.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA)

Ars-Skippinge Herreder

Skøde- og panteprotokol 1896-98

Branddirektoratet for Sorø Amt

Brandtaksationsprotokol for Flakkebjerg Herred A 1800-05

Danmarks Statistik

Folketælling 1850

Danske Kancelli

Koncepter og indlæg til Brevbøger 1773-99

Danske Kancelli, 1. Departement

Diverse skolesager: seminarier og folkeskolestatistik 1789-1857

Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpemidler

Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.

Holbæk Amt

Journaler vedr. udskiftninger 1788-98

Jonstrup Statsseminarium

Fortegnelse over seminariets bogsamling 1812-61

Kalundborg Branddirektoratet
Taksationsprotokol Skippinge Herred 1800-33

Matrikeldirektoratet
Beregningsprotokol (sogneprotokol) 1806-60
Original 1-kort, landdistrikter 1706-1860

Merløse-Tuse Herreder
Skøde- og panteprotokol 1844-48

Rentekammeret, Danske Afdeling, Landmålingsarkivet
Udskiftningsager 1770-1806

Rentekammeret, Danske Afdeling, Tabelkommissionen
Folketællingerne 1834 og 1845

Trykte kilder og litteratur

Algreen-Ussing, T.: *Kongelige Reskripter og Resolutioner... 1814-1815*. Kbh., 1826.

Algreen-Ussing, T.: *Kongelige Reskripter og Resolutioner... 1828*. Kbh., 1834.

Algreen-Ussing, T.: *Kongelige Reskripter og Resolutioner... 1835*. Kbh., 1846.

Algreen-Ussing, T.: *Kongelige Reskripter og Resolutioner... 1839*. Kbh., 1850.

Algreen-Ussing, T.: *Love og Anordninger... 1855 og 1856*. Kbh., 1857.

Anttila, Erkkko & Väänänen, Ari: "Rural schoolteachers and the pressures of community life: local and cosmopolitan coping strategies in mid-twentieth-century Finland", *History of Education*, vol. 42, no. 2, 2013, s. 182-203.

Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten: *Da læreren holdt skole: Tiden før 1780*. Aarhus, 2013.

Ax, Christina Folke: "Bondens knold – om udbredelsen af kartofler til den jævne befolkning 1750-1840", *Landbohistorisk Tidsskrift* 2008, nr. 2, s. 45-70.

Baden Staffensen, Karoline: "Rochows mange børnevenner – en undersøgelse af de danske Rochow-versioners tilblivelse, udformning og udbredelse", *Uddannelseshistorie*, 2018, s. 119-32.

Benthin, W.Th. & Poulsen, Carl: *Danmarks Folkeskole 1910*. Odense, 1911.

Bering, Jens: *Beskrivelse over Landsbyskolens offentlige Lærerembeder med nuværende Lærerpersonale etc. i Kongeriget Danmark*. Kbh., 1859.

Bering, Jens: *Skole-Calender, eller Beretning om Skolelærer-Embedernes oeconomiske Beskaffenhed i Nørre-Jylland*. Aarhus, 1844.

Bjørn, Claus (red.): *Det danske landbrugs historie III: 1810-1914*. Kbh., 1988.

Blicher, St. St.: *Viborg Amt, beskrevet, efter Opfordring fra det Kgl. Landhuusholdnings-Selskab*. Kbh., 1839.

Brinck-Seidelin, L.C.: *Hjørring Amt, beskrevet, efter Opfordring fra det Kgl. Landhuusholdnings-Selskab*. Kbh., 1828.

- Brühweiler, Ingrid: "Teachers' salaries in the Helvetic republic, c. 1800", Carla Aubry & Johannes Westberg (eds.): *History of Schooling: Politics and Local Practice*. Frankfurt am Main, 2012, s. 68-89.
- Brüsch, Björn: "The Garden as a Laboratory: Nineteenth Century Scientific Gardening", *The Shape of Experiment, Preprint 318*. Berlin, 2006, s. 165-74.
- Caruso, Marcelo: "Why Do Finance? A Comment About Entanglements and Research in the History of Education", *Nordic Journal of Educational History*, vol. 2, no. 1, 2015, s. 141-49.
- Christensen, Dan Ch.: *Det moderne projekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750- (1814)-1850*. Kbh., 1996.
- Christiansen, Palle Ove: *A manorial world: Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750 – 1980*. Kbh., 1996.
- Coninck-Smith, Ning de: *Barndom og arkitektur. Rum til danske børn i 300 år*. Aarhus, 2011.
- Coninck-Smith, Ning de: *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914*. Kbh., 2000.
- Coninck-Smith, Ning de: *Vor lærdoms bygning. Folkeskolens bygninger 1814-1940*. Kbh., 1989.
- Dalgas, Carl: *Svendborg amt beskrevet 1837*, genudgivet af Finn Stendal Pedersen. Odense, 1992.
- Damsholt, Tine: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i det sene 1700-tal*. Kbh., 2000.
- Day, C.R.: "The Rustic Man: The Rural Schoolmaster in Nineteenth-Century France", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 25, nr. 1, 1983, s. 26-49.
- Degn, Ole: "Flid og vindskibeligheds belønning. Præmie-systemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1967", *Erhvervshistorisk Årbog*, 1968, s. 192-254.
- Det Statistiske Bureau. *Om Almueskolevæsenet paa Landet i Danmark. Statistiske Meddelelser 1. Række, 5. Bind, 3. Hæfte*. Kbh., 1859.
- Dybdahl, Vagn (red.): *For Fædrelandets Bedre Flor. Bidrag til Det kgl. Danske Landhusholdningsselskabs historie 1769-1969*. Kbh., 1969.
- Engelhardt, Juliane: *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. Kbh, 2010.
- Fleischer, Esaias: *Agerdyknings-Katekismus til Underretning for Landmanden i Dannemark*. Kbh., 1780.
- Floryan, Margrethe: "Håndbog for haveelskere. Om Johan Ludvig Mansas populære havekatekismus", *Fra kvan til humlegård*, nr. 42, 2012, s. 39-47.
- Fogtmann, Laurids: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve...1785-1786*. Kbh., 1795.
- Fogtmann, Laurids: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve... 1795-1796*. Kbh., 1801.
- Fogtmann, Laurids: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve... 1791-1792*. Kbh., 1800.
- Gjerløff, Anne Katrine; Jacobsen, Anette Faye: *Da skolen blev sat i system: 1850-1920*. Aarhus, 2014.

- Glenthøj, Rasmus: *Fælles kultur – forskellige nationaliteter. De borgerlige elites skabelse af en national identitet i Danmark og Norge 1807–30*. Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet, 2010.
- Granier, Christine & Marquis, Jean-Claude: “Une enquête en cours. La maison d’école au XIXe siècle”, *Histoire de l’éducation*, no. 17, 1982, s. 31-46.
- Grinder-Hansen, Keld: *Den gode, den onde og den engagerede. 1000 år med den danske lærer*. Kbh., 2013.
- Hansen, Georg: *Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie*. Kbh., 1944.
- Hansen, Georg: *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*. Kbh., 1947.
- Hanssen, F.A.S. & Jørgensen, J.Chr.: *Beskrivelse over Skolelærer-Embederne i Fyens Stift*. Odense, 1846.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Kbh., 2006.
- Hertel, Hans: *Det kgl. danske Landhusholdningsselskab I-II*. Kbh., 1919-20.
- Hofman (Bang), Jacob Aall: *Odense Amt, beskrevet, efter Opfordring fra det Kgl. Landhuusholdnings-Selskab*. Kbh., 1843.
- Hofmann, Hans de: *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*. Kbh., 1762.
- Høegh, H.J.C.: *Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Huusmænd paa Landet, som have faaet deres Jorder udskiftede af Fælledskab, tillige brugbar ogsaa for andre Jorddyrkere i Dannemark (...)*. Kbh., 1795.
- Høgstrøm, C.G.: ”Taasinge Degnehistorie og Skolevæsen”, *Årbog for Svendborg Amt*, 1914, s. 34-139.
- Jensen, Emil: ”Grev Frederik Adolph Holsteins virke for havevæsenet 1808-36”, *Fra kvangård til humlekule*, nr. 20, 1990, s. 28-32.
- Jepsen, C.L. & L.J. Thastum: *Skole-Calendar eller Beskrivelse over Skolelærer-Embederne i Sjællands Stift*. Slagelse, 1842-43.
- Jessen, Johs. C.: *Præstø Amts Skolehistorie indtil 1830*. Næstved, 1950.
- Jessen, Johs. C.: *V. og Ø. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie. Blade af den danske Skoles Historie fra ca. 1690 til vore Dage*. Slagelse, 1938.
- Jørgensen, Grethe: ”De fynske haver på Frilandsmuseet”, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1986, s. 49-61.
- Kohlstedt, Sally Gregory: “‘A Better Crop of Boys and Girls’: The School Gardening Movement, 1890-1920”, *History of Education Quarterly*, vol. 48, nr. 1, 2008, s. 58-93.
- Kornerup, Bjørn (udg.): *J.P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853, I-II*. Kbh., 1937.
- Larsen, Christian, Nørr, Erik; Sonne, Pernille: *Da skolen tog form: 1780-1850*. Aarhus, 2013.
- Larsen, Christian: ”Nedlæggelser og stilstand. Læreruddannelsen 1824-1857”, Vagn Skovgaard-Petersen; Erik Nørr (red.): *- for at blive en god lærer: Seminariet i to århundreder*. Odense, 2005, s. 133-77.

Larsen, Joakim: "Landøkonomisk Undervisning i danske Folkeskoler og Seminarier ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede", *Tidsskrift for Landøkonomi*, årg. 94, 1894, s. 738-50.

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818*. Kbh., 1893.

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898*. Kbh., 1899.

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784*. Kbh., 1916.

Larsen, Joakim: *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse, aktmæssigt fremstillet, udgivet i Hundredeaaret for Anordningernes Udstedelse*. Kbh., 1914.

Larsson, Anna, Björn Norlin & Maria Rönnlund: *Den svenska skolgårdens historia. Skolans utemiljö som pedagogiskt och socialt rum*. Lund, 2017.

Lauridsen, Finn H.: "Det kommer mere an på, hvorledes end hvorlænge man har levet. Om Peder Abildgaard Lihme, lærer i Rude 1804-46", *Århus Stifts Årbøger*, bd. 71, 1983-84, s. 54-77.

Lindholm, P.W.: *Den pædagogiske Skolehave*. Kbh., 1907.

Løgstrup, Birgit: *Bondens frigørelse. De danske landboreformer 1750-1810*. Kbh., 2015.

Mangor, H.H.; Petersen, Anders: *Skolestatistik*. Kbh., 1877.

Mansa, Johan Ludvig: *Have-Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Vexters Dyrkning i Dannemark*. Kbh., 1787.

Markussen, Ingrid: "Læreruddannelsens første tid – 1791 til ca. 1830", Karen Braad m.fl.: - *for at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Odense, 2005, s. 17-130.

Markussen, Ingrid: "Oplysning og nyttige kundskaber", Ove Korsgaard, Jens Erik Kristensen & Hans Siggaard Jensen: *Pædagogikkens idehistorie*. Aarhus, 2017, s. 121-62.

Markussen, Ingrid: *Til skaberens ære, statens tjeneste og vor egen nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*. Odense, 1995.

Markussen, Ingrid: *Visdommens lænke: Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*. Odense, 1988.

Myrdal, Janken: "Source Pluralism as a Method of Historical Research", Susanna Fellman & Marjatta Rahikainen (eds.): *Historical Knowledge: In Quest of Theory, Method and Evidence*. Newcastle, 2012, s. 155-89.

Møller, Per Grau, Porsmose, Erland: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Kbh., 1997.

Nellemann-Andersen, A.H.: *Den danske folkeskolelærerstands organisations- og lønningsforhold 1870-1908*. Kbh., 1956.

Nielsen, Helge: *Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770erne til 1834*. Kbh., 1960.

Nørr, Erik: *Præst og administrator*. Kbh., 1981.

Pedersen, Anton: *Danmarks Frugtsorter I-II*. Kbh., 1950-55.

Petersen, Anders: *Den jonstrupske Stat*. Kbh., 1884.

Petersen, Anders: *Skolestatistik*. Kbh., 1897.

Porsmose, Erland: *Danske landsbyer*. Kbh., 2008.

Poulsen, Erik Kalsgaard: ”Bonden, bondehaven og autoriteterne. Med særligt henblik på perioden efter udskiftningen”, *Folk og kultur*, 2003, s. 48-72.

Ravn, Helle: ”Frugtavler i Danmark – før og nu”, *Fra Kvan til Humlegård*, nr. 45, 2015, s. 58-70.

Resewitz, Friedrich Gabriel: *Die Erziehung des Bürgers zum Gebrauch des gesunden Verstandes und zur gemeinnützigen Geschäftigkeit*. Kbh., 1773.

Riising, Anne m.fl.: *Odense Katedralskoles historie 1283-1983*. Odense, 1984.

Rønne, B.F.: *Kort Veiviisning for den hæderlige Almuesmand, til at behandle sine Bier med Klogskab*. Odense, 1809.

Schou J.H. (udg.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger (...)1730 til 1746*. Kbh., 1795.

Schou J.H. (udg.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger (...)1800 til 1803*. Kbh., 1804.

Schou J.H. (udg.): *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger (...)1781 til 1784*. Kbh., 1795.

Schwartzkopf, C.F. (udg.): *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende 1852-53*. Kbh., 1858.

Schwartzkopf, C.F. (udg.): *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende 1854 og 1855*. Kbh., 1859.

Skibsted, H.V. (udg.): *Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1857-59*. Kbh., 1864.

Skibsted, H.V. (udg.): *Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1860-62*. Kbh., 1870.

Skibsted, H.V.: *Almueskolevæsenet i de danske Kjøbstæder og Landdistrikter fremstillet efter de derom gjældende Regler*. Kbh., 1866.

Skougaard, Mette; Hansen, Helle Thordur; Rasmussen, Mona: *Bondens have. Bondehavernes udformning, dyrkning og anvendelse i 1800-årene*. Kbh., 1984.

Skrubbeltrang, Fridlev: *Det danske landbosamfund 1500-1800*. Kbh., 1978.

Slottved, Ejvind & Mogens Thøgersen: ”Universitetets gods”, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.): *Københavns Universitet 1479-1979. Bind IV: Gods. Bygninger. Biblioteker*. Kbh., 1980, s. 1-126.

Steenwinkel, Peter Christian: *Tanker om et Middel til større Oplysning og Sædelighed for Almuen paa Landet*. Odense, 1781.

Tholle, Johannes: ”De gamle Landsbyhaver, især i Holbæk Amt”, *Fra Holbæk Amt*, 1927, s. 155-80.

Tholle, Johannes: ”Havebrug i gamle Dage, særlig i Aarhus Amt”, *Århus Stifts Årbøger*, 1926, s. 68-100.

Tholle, Johannes: ”Haver og Havebrug i Aalborg Amt igennem vekslende Tider”, *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1927-29, s. 385-480.

Tholle, Johannes: ”Haver og Havedyrkning i Ringkjøbing Amt”, *Hardsyssels Årbog*, bind 24, 1930, s. 60-112.

Tholle, Johannes: ”Haver og Havedyrkning i Svendborg Amt gennem vekslende Tider”, *Aarbøger for Svendborg Amt*, 1926, s. 90-199.

Tholle, Johannes: ”Landhusholdningsselskabets Præmieringer og øvrige Arbejder i Havesagens Tjeneste i Aarhus og Skanderborg Amter”, *Århus Stifts Årbøger*, 1929, s. 157-72.

Tholle, Johannes: ”Viborg Amts Haver og Havebrug igennem vekslende Tider”, *Jyske Samlinger*, bind 4, række 5, 1925, s. 409-75.

Trap, J.P.: *Kongeriget Danmark*. 3. udg. Bind 5. Kbh., 1909.

Tröhler, Daniel: ”Curriculum history or the educational construction of Europe in the long nineteenth century”, *European Educational Research Journal*, vol. 15, no. 3, 2017, s. 279-97.

Vedsted, C.O.: ”Fra Schimmelmansk skole til kommuneskole – Fjellerad og Haals folkeskole”, *Fra Himmerland og Kjær herred*, årg. 69, 1980, s. 67-78.

Walder, Fernande: *Der Schulgarten in seiner Bedeutung für Unterricht und Erziehung. Deutsche Schulgartenbestrebungen vom Kaiserreich bis zum Nationalsozialismus*. Bad Heilbrunn, 2002.

Warren, Donald: ”Beginnings Again: Looking for Education in American Histories”, *History of Education Quarterly*, vol. 43, nr. 3, 2003, s. 393-409.

Westberg, Johannes: ”How did teachers make a living? The teacher occupation, livelihood diversification and the rise of mass schooling in nineteenth-century Sweden”, *History of Education*, vol. 47, 2018, s. 1-22.

Westberg, Johannes: ”When Teachers Were Farmers: Teachers’ Allotted Farms and the Funding of Mass Schooling, 1838-1900”, *Nordic Journal of Educational History*, vol. 2, nr. 1, 2015, s. 23-48.

Westberg, Johannes: *Att bygga ett skolväsende: Folkskolans förutsättningar och fremväxt 1840-1900*. Lund, 2014.

Young, Helen Louise: *The small rural school and community relations in Scotland, 1872-2000: an interdisciplinary history*. Ph.d.-afhandling, University of Stirling, Skotland, 2016.

Noter

¹ Hofmann, *Samlinger*, s. 237.

² En have defineres som et stykke indhegnet jord, der dyrkes med kulturplanter, jf. Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 3.

³ Westberg, *When Teachers*, s. 30.

⁴ RA. Matrikeldirektoratet: Beregningsprotokol (sogneprotokol) 1806-1860, pk. 96, Bregninge Sogn, s. 20.

⁵ RA. Kalundborg Branddirektoratet: Taksationsprotokol Skippinge Herred 1800-33 (synsforretning 6.11.1817). Jepsen & Thastum. *Skole-Calender*, s. 99-100.

⁶ RA. Matrikeldirektoratet: Original 1-kort, landdistrikter 1806-60, pk. 188 (Eskebjerg, opmålt 1789, udskiftet 1802).

⁷ Jf. Westberg, *How did*.

⁸ Petersen, *Den jonstrupske*, s. 164 (nr. 638).

⁹ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpemidler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.

¹⁰ Christensen, *Det moderne*, s. 650.

-
- ¹¹ Bering, *Beskrivelse*. Mangor & Petersen, *Skolestatistik*. Petersen, *Skolestatistik*.
- ¹² RA. Ars-Skipinge Herreder: Skøde- og panteprotokol 1896-98, bind 39, s. 685-87.
- ¹³ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 128.
- ¹⁴ Young, *The small*, s. 55, 71.
- ¹⁵ Westberg, *When Teachers*, s. 27.
- ¹⁶ Granier & Marquis, *Une enquête*. Day, *The Rustic*.
- ¹⁷ Brühweiler, *Teachers' salaries*.
- ¹⁸ Larsen m.fl., *Da skolen*.
- ¹⁹ Warren, *Beginnings*, s. 405.
- ²⁰ Med brobygger menes der en formidler mellem de højere og lavere normer i samfundet, et mellemed mellem bonden og det større samfund, som han er en del af, jf. Henningsen, *I sansernes*, s. 434-35.
- ²¹ Day, *The Rustic*, s. 45.
- ²² Henningsen, *I sansernes*, s. 118-19.
- ²³ Henningsen, *I sansernes*, s. 220-21.
- ²⁴ Med teknologi menes der de mekaniske, kemiske, biologiske og organisatoriske midler, som mennesket anvender til at beherske naturens ressourcer, jf. Christensen, *Det moderne*, s. 13.
- ²⁵ Dvs. landbrugets økonomiske vilkår.
- ²⁶ Brüsch, *The Garden*.
- ²⁷ Denne artikel omfatter ikke den skolehavebevægelse, der voksede frem omkring år 1900. Om denne se Gjerløff & Jacobsen, *Da skolen*, s. 323, 325, om den internationale skolehavebevægelse se Kohlstedt, *A Better*.
- ²⁸ Caruso, *Why Do*, s. 146.
- ²⁹ Landsbylærernes lønforhold 1800-41 er skildret i Nørr, *Præst*.
- ³⁰ Larsson, Norlin og Rönnlund, *Den svenska*, s. 13-14.
- ³¹ Larsson, Norlin og Rönnlund, *Den svenska*, s. 17.
- ³² Lokalsamfundet er dels et geografisk afgrænset område, som oftest skoledistriktet eller sognet, dels et symbolsk fællesskab, som læreren indgik i, enten med landsbyens beboere og med andre ligesindede, først og fremmest præsten. Jf. Young, *The small*, s. 32.
- ³³ Coninck-Smith, *Vor lærdoms*. Coninck-Smith, *For barnets*. Coninck-Smith, *Barndom*. Jf. Gjerløff & Jacobsen, *Da skolen*, s. 309-35.
- ³⁴ Larsen, *Bidrag 1784-1818*, s. 224-28. Jf. Larsen, *Landøkonomisk*.
- ³⁵ Nellesmann-Andersen, *Den danske*.
- ³⁶ Nielsen, *Folkebibliotekernes*.
- ³⁷ Markussen, *Visdommens*, s. 175, 228. Markussen, *Til skaberens*, s. 92-96, 203.
- ³⁸ Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 67-69.
- ³⁹ Se Westberg, *Att bygga*, s. 15-44.
- ⁴⁰ Se Westberg, *When Teachers*, s. 24, for en oversigt over litteraturen om skolens finansiering.
- ⁴¹ Westberg, *Att bygga*, s. 173-201. Westberg, *When Teachers*. Westberg, *How did*.
- ⁴² Myrdal, *Source*.
- ⁴³ Westberg, *When Teachers*, s. 25. Day, *The Rustic*, s. 44. Brühweiler, *Teachers' salaries*, s. 73.
- ⁴⁴ Slottved & Thøgersen, *Universitetets*.
- ⁴⁵ Se f.eks. Riising m.fl., *Odense*, s. 172-76.
- ⁴⁶ Hansen, *Præsten*, s. 70.
- ⁴⁷ Larsen, *Bidrag 1536-1784*, s. 56-60. Hansen, *Degnen*, s. 94.
- ⁴⁸ Larsen, *Bidrag 1536-1784*, s. 60-62. Hansen, *Degnen*, s. 113.
- ⁴⁹ Larsen, *Bidrag 1536-1784*, s. 181. Appel & Fink-Jensen, *Da læreren*, s. 169.
- ⁵⁰ Larsen, *Bidrag 1536-1784*, s. 198-200. Appel & Fink-Jensen, *Da læreren*, s. 179.
- ⁵¹ Skrubbeltrang, *Det danske*, s. 141, 248.
- ⁵² Schou, *Chronologisk 1730 til 1746*, s. 331 (artikel 21).
- ⁵³ Jessen, *V. og Ø. Flakkebjerg*, s. 30. Jessen, *Præstø Amt*, s. 207-08. Appel & Fink-Jensen, *Da læreren*, s. 170-74.

-
- ⁵⁴ Markussen, *Visdommens*, s. 153, jf. s. 161.
- ⁵⁵ Der foreligger en omfattende litteratur om landboreformerne. Det nyeste oversigtsværk er Løgstrup, *Bondens*.
- ⁵⁶ Løgstrup, *Bondens*, s. 506-07. Christiansen, *A manorial*, s. 302-09.
- ⁵⁷ Løgstrup, *Bondens*, s. 220-60.
- ⁵⁸ Markussen, *Oplysning*, s. 123.
- ⁵⁹ Om oplysningsperioden og dens fokus på borgerskab og patriotisme i Danmark se Damsholt, *Fædrelandskærlighed*; Engelhardt, *Borgerskab*; Glenthøj, *Fælles kultur*.
- ⁶⁰ Markussen, *Til skaberens*, s. 92-93. Markussen, *Oplysning*, s. 126-28. Larsen m.fl., *Da skolen*, s. 69-79 med litteraturhenvisninger s. 368-70.
- ⁶¹ Nielsen, *Folkebibliotekernes*, s. 21-174. Markussen, *Til skaberens*, s. 89-93.
- ⁶² Degn, *Flid*, s. 192. Om selskabet se Hertel, *Det kgl. danske*, og Dybdahl, *For Fædrelandets*.
- ⁶³ Nielsen, *Folkebibliotekernes*, s. 137-38.
- ⁶⁴ Steenvinkel, *Tanker*, s. 25.
- ⁶⁵ Steenvinkel, *Tanker*, s. 50.
- ⁶⁶ Nielsen, *Folkebibliotekernes*, s. 47.
- ⁶⁷ Walder, *Der Schulgarten*, s. 10-12. Kohlstedt, *A Better*, s. 62.
- ⁶⁸ Resewitz, *Die Erziehung*, s. 60-61.
- ⁶⁹ Steenvinkel, *Tanker*, s. 50, 54-55.
- ⁷⁰ Tröhler, *Curriculum*, s. 283.
- ⁷¹ Markussen, *Visdommens*, s. 121-22.
- ⁷² Fogtmann, *Kongelige 1785-1786*, s. 109-25 (citát s. 112).
- ⁷³ Vedsted, *Fra Schimmelmansk*.
- ⁷⁴ Fogtmann, *Kongelige 1785-1786*, s. 578-85.
- ⁷⁵ Markussen, *Visdommens*, s. 134.
- ⁷⁶ Larsen, *Skolelovene*, s. 10, jf. Markussen, *Visdommens*, 174.
- ⁷⁷ Brüsch, *The Garden*, s. 173.
- ⁷⁸ Fleischer, *Agerdyrkning*, s. 195.
- ⁷⁹ Mansa, *Have-Katekismus*.
- ⁸⁰ Ravn, *Frugtavl*, s. 59-60.
- ⁸¹ Floryan, *Håndbog*.
- ⁸² Poulsen, *Bonden*, s. 49-50, 59, 61.
- ⁸³ Larsen, *Skolelovene*, s. 1-2, 7.
- ⁸⁴ Larsen, *Skolelovene*, s. 9.
- ⁸⁵ Løgstrup, *Bondens*, s. 205.
- ⁸⁶ Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 19-27.
- ⁸⁷ Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 27-30.
- ⁸⁸ Larsen, *Skolelovene*, s. 29-34. Markussen, *Visdommens*, s. 232. Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 27-28.
- ⁸⁹ Larsen, *Skolelovene*, s. 47-48. Markussen, *Visdommens*, s. 232-36. Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 28-29. Om Rochows læsebog i en dansk kontekst se Baden Staffensen: *Rochows mange*.
- ⁹⁰ Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 31-71.
- ⁹¹ Larsen, *Bidrag 1784-1818*, s. 225.
- ⁹² Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 67-68.
- ⁹³ Degn, *Flid*, s. 245. Se f.eks. Høegh, *Anviisning*, s. 185-86.
- ⁹⁴ RA. Jonstrup Statsseminarium: Fortegnelse over seminariets bogsamling 1812-61.
- ⁹⁵ Mansa, *Have-Katekismus*, s. 48.
- ⁹⁶ Markussen, *Visdommens*, s. 240. Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 67.
- ⁹⁷ Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 83-104, citát s. 96.
- ⁹⁸ Markussen, *Visdommens*, s. 249. Markussen, *Læreruddannelsens*, s. 105-11.
- ⁹⁹ Larsen, *Skolelovene*, s. 87, 164, 347, 412, 428-31.

-
- ¹⁰⁰ Larsen, *Nedlæggelser*, s. 133-39.
- ¹⁰¹ Schou, *Chronologisk 1781 til 1784*, s. 114 (forordning om jordfællesskabets ophævelse 23.4.1781, § 19) og s. 536 (plakat 7.10.1784).
- ¹⁰² Schou, *Chronologisk 1800 til 1803*, s. 332-34 (plakat 25.11.1801).
- ¹⁰³ Larsen, *Skolelovene*, s. 430 (skoleanordningen for landet, § 55, litra d).
- ¹⁰⁴ Porsmose, *Danske*, s. 133.
- ¹⁰⁵ Hanssen & Jørgensen, *Beskrivelse*, s. IX.
- ¹⁰⁶ Porsmose, *Danske*, s. 126-130. Løgstrup, *Bondens*, s. 311-40.
- ¹⁰⁷ RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Udskiftningssager 1770-1806, pk. 27, Sorø nr. 19 (udskiftningsforretning 6.11.1793).
- ¹⁰⁸ Ved udskiftningen og senere også 1844-matriklen var udgangspunktet for bonitetsvurderingen et jordstykke af bedste beskaffenhed, ”normaljorden”, der sat til takst 24, og hvor alle andre jorder blev skyldsats i forhold til denne normaljord.
- ¹⁰⁹ RA. Holbæk Amt: Journalsager vedr. udskiftninger 1788-98, pk. B3-31: 1788-95 (forslag til udskiftning 27.9.1793 med ”Beregning over grundforbedringsbekostninger ved Overby...”).
- ¹¹⁰ RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Udskiftningssager 1770-1806, pk. 27, Sorø nr. 35 (udskiftningsforretning 9.6. og 17.6.1788).
- ¹¹¹ RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Udskiftningssager 1770-1806, pk. 8, Frederiksborg nr. 44 (udskiftningsforretning 25.9.1782). RA. Matrikeldirektoratet. Original 1-kort, landdistrikter 1806-60, pk. 95 (Oppe Sundby, opmålt 1786).
- ¹¹² Schou, *Chronologisk Register 1781 til 1784*, s. 536 (plakat 7.10.1784).
- ¹¹³ RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Udskiftningssager 1770-1806, pk. 6, Frederiksborg nr. 4 (udskiftningsforretning 24.5.1787).
- ¹¹⁴ Fogtmann, *Kongelige 1795-1796*, s. 368-69.
- ¹¹⁵ RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Landmålingsarkivet: Udskiftningssager 1770-1806, pk. 14, Frederiksborg nr. 152 (landvæsenforretning 7.1.1795).
- ¹¹⁶ Jessen, V. og Ø. *Flakkebjerg*, s. 279-80.
- ¹¹⁷ RA. Matrikeldirektoratet: Beregningsprotokol (sogneprotokol) 1806-60, pk. 92: Højby, s. 85 og 87 (matr.nr. 3c).
- ¹¹⁸ Kornerup, J.P. *Mynsters*, II, s. 154.
- ¹¹⁹ RA. Merløse-Tuse Herreder: Skøde- og panteprotokol 1844-48, s. 913 (skøde 17.10.1848 på matr.nr. 1c Trønninge), og skøde- og panteprotokol 1859-61, s. 425 (skøde 6.2.1860 på matr.nr. 5b Sandby)
- ¹²⁰ Jepsen & Thastum, *Skole-Calender*.
- ¹²¹ Jessen, *Præstø Amt*, s. 234-35. RA. Matrikeldirektoratet: Beregningsprotokol (sogneprotokol) 1806-60, pk. 176: Kongsted s. 152. RA. Matrikeldirektoratet: Original 1-kort, landdistrikter 1806-60, pk. 368 (Kongsted-Borup, opmålt 1792).
- ¹²² Larsen, *Skolelovene*, s. 115, 318, 347. Skibsted, *Almueskolevæsenet*, s. 143.
- ¹²³ Algreen-Ussing, *Kongelige Reskripter*, s. 219. Schwartzkopf, *Kongelige Reskripter 1854 og 1855*, s. 19-20, 96, 208-10, 453. Skibsted, *Love 1857-59*, s. 58. Skibsted, *Almueskolevæsenet*, s. 143.
- ¹²⁴ Schwartzkopf, *Kongelige Reskripter 1852-53*, s. 276-77. Skibsted, *Love 1860-62*, s. 25-27.
- ¹²⁵ Schwartzkopf, *Kongelige Reskripter 1854 og 1855*, s. 208-10.
- ¹²⁶ RA. Danske Kancelli, 1. Departement: Diverse skolesager: seminarier og folkeskolestatistik 1789-1857, pk. H54-3: Tabel I, ”Oversigt over Skolerne og Lærerkrafterne paa Landet i Aaret 1850 efter Amterne, uddraget af de indkomne Skoleberetninger” + tabel V, ”Samlet Oversigt over Landsbyskolernes Indtægter i Korn og Penge (...)”.
- ¹²⁷ Larsen m.fl., *Da skolen*, s. 158-61.
- ¹²⁸ Westberg, *When Teachers*, s. 27-28.
- ¹²⁹ Møller & Porsmose, *Kulturhistorisk*, s. 20-21, 30.
- ¹³⁰ Bering, *Beskrivelse*, I, 234.
- ¹³¹ Bering, *Beskrivelse*, I, s. 177-78.
- ¹³² Skibsted, *Almueskolevæsenet*, s. 140, 144.

-
- ¹³³ Møller & Porsmose, *Kulturhistorisk*, s. 24-25.
- ¹³⁴ Bering, *Beskrivelse*, II, 250. Petersen, *Skolestatistik*, s. 66-69.
- ¹³⁵ Trap, *Danmark*, s. 387-89.
- ¹³⁶ Bering, *Beskrivelse*, II, s. 269-70. Petersen, *Skolestatistik*, s. 73.
- ¹³⁷ Jf. Kohlstedt, *A Better*, s. 81.
- ¹³⁸ Granier & Marquis, *Une enquête*, s. 38.
- ¹³⁹ Degn, *Flid*, s. 210-12.
- ¹⁴⁰ Porsmose, *Danske*, s. 133-39.
- ¹⁴¹ Larsen, *Skolelovene*, s. 364. Algreen-Ussing, *Kongelige Reskripter 1828*, s. 166-69. Algreen-Ussing, *Kongelige Reskripter 1835*, s. 229-32. Algreen-Ussing, *Kongelige Reskripter 1839*, s. 238
- ¹⁴² Lauridsen, *Det kommer*, s. 69-70. RA. Matrikeldirektoratet: Original 1-kort, landdistrikter 1806-60, pk. 1340 (Rude, opmålt 1795)
- ¹⁴³ Tholle, *De gamle*, s. 171.
- ¹⁴⁴ Tholle, *Havebrug Aarhus*, s. 68.
- ¹⁴⁵ Tholle, *Viborg*, s. 437.
- ¹⁴⁶ Porsmose, *Danske*, s. 133.
- ¹⁴⁷ Porsmose, *Danske*, s. 144-46.
- ¹⁴⁸ Møller & Porsmose, *Kulturhistorisk*, s. 24-27.
- ¹⁴⁹ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.
- ¹⁵⁰ Porsmose, *Danske*, s. 146-47.
- ¹⁵¹ Bering, *Beskrivelse*, II, s. 162.
- ¹⁵² Blicher, *Viborg*, s. 56, 151.
- ¹⁵³ RA. Danske Kancelli: Koncepter og indlæg til Brevbøger 1773-99, pk. F42-313, sag 1791/4328, skrivelse af 15. august 1791 fra Søren Brønnum, Årslev, og Mads Caspersen, Assentoft, og Rentekammerets skrivelse af 19. november 1791. Jf. Fogtmann, *Kongelige Reskripter 1791-1792*, s. 315-16.
- ¹⁵⁴ Larsen, *Skolelovene*, s. 402-04.
- ¹⁵⁵ Larsen, *Skolelovene*, s. 412. Jf. Algreen-Ussing, *Kongelige Reskripter*, s. 112-13, og Skibsted, *Almueskolevæsenet*, s. 145.
- ¹⁵⁶ Skibsted, *Almueskolevæsenet*, s. 145, jf. Schwartzkopf, *Kongelige Reskripter 1852-53*, s. 301-02.
- ¹⁵⁷ Skibsted, *Almueskolevæsenet*, s. 144, 146.
- ¹⁵⁸ Schwartzkopf, *Kongelige Reskripter 1852-53*, s. 272.
- ¹⁵⁹ Bjørn, *Det danske*, s. 34-35, 38, 139.
- ¹⁶⁰ Bjørn, *Det danske*, s. 35, 40, jf. Ax, *Bondens*, s. 55-56.
- ¹⁶¹ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.
- ¹⁶² Dalgas, *Svendborg*, s. 147, 219.
- ¹⁶³ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.
- ¹⁶⁴ Jepsen & Thastum, *Skole-Calender*.
- ¹⁶⁵ danmarkshistorien.dk, artikel om hjulploven (set 18.9.2018).
- ¹⁶⁶ Degn, *Flid*, s. 230.
- ¹⁶⁷ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.
- ¹⁶⁸ Bjørn, *Det danske*, s. 40.
- ¹⁶⁹ Bjørn, *Det danske*, s. 42.
- ¹⁷⁰ Ax, *Bondens*, s. 55-56, 64-65.
- ¹⁷¹ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.

-
- ¹⁷² Tholle, *Haver Ringkjøbing*, s. 74.
- ¹⁷³ Dalgas, *Svendborg*, s. 215.
- ¹⁷⁴ Dalgas, *Svendborg*, s. 254.
- ¹⁷⁵ Bjørn, *Det danske*, s. 111.
- ¹⁷⁶ Bering, *Beskrivelse*, I-II.
- ¹⁷⁷ Bering, *Beskrivelse*, II, s. 185. RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Tabelkommissionen: Folketælling 1845. RA. Danmarks Statistik: Folketælling 1850.
- ¹⁷⁸ RA. Danske Kancelli, 1. Departement: Diverse skolesager: seminarier og folkeskolestatistik 1789-1857, pk. H54-3: Tabel I: Oversigt over Skolerne og Lærerkræfterne paa Landet i Aaret 1850 efter Amterne, uddraget af de indkomne Skoleberetninger + tabel V: Samlet Oversigt over Landsbyskolernes Indtægter i Korn og Penge (...).
- ¹⁷⁹ Bjørn, *Det danske*, s. 49.
- ¹⁸⁰ Petersen, *Skolestatistik 1897*.
- ¹⁸¹ Hofman (Bang), *Odense*, s. 186-87.
- ¹⁸² Degn, *Flid*, s. 213, 244.
- ¹⁸³ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 9-10. Jf. Tholle, *Havebrug Aarhus*, s. 83, Tholle, *De gamle*, s. 177, og Tholle, *Haver Ringkjøbing*, s. 81.
- ¹⁸⁴ Brinck-Seidelin, *Hjørring*, s. 260.
- ¹⁸⁵ Jørgensen, *De fynske*, s. 50.
- ¹⁸⁶ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 33.
- ¹⁸⁷ Jepsen & Thastum, *Skole-Calender*.
- ¹⁸⁸ Skougaard m.fl., *Bondens*, 26.
- ¹⁸⁹ Jepsen & Thastum, *Skole-Calender*, s. 101-02.
- ¹⁹⁰ Hofman (Bang), *Odense*, s. 511.
- ¹⁹¹ Tholle, *Haver Aalborg*, s. 416-17.
- ¹⁹² RA. Rentekammeret, Danske Afdeling, Tabelkommissionen: Folketælling 1834, Aalborg Amt, Slet Herred, Løgsted Sogn, s. 99.
- ¹⁹³ Bering, *Beskrivelse*, f.eks. I, s. 7, 12, 48-49, 123, 155, 157, 176-77, 229-30. Petersen, *Skolestatistik 1897*, f.eks. s. 3, 9-10, 12-13, 22-23, 26, 42-46, 52.
- ¹⁹⁴ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 29. Se f.eks. Tholle, *De gamle*, s. 171.
- ¹⁹⁵ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 12-13.
- ¹⁹⁶ Jepsen & Thastum, *Skole-Calender*, s. 197-98.
- ¹⁹⁷ Tholle, *Landhusholdningsselskabets*, s. 170.
- ¹⁹⁸ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 29-31.
- ¹⁹⁹ Tholle, *Haver Svendborg*, s. 145-46.
- ²⁰⁰ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 19-20.
- ²⁰¹ Skougaard m.fl., *Bondens*, s. 19-20, 31.
- ²⁰² Larsen, *Bidrag 1784-1818*, s. 224-28. Rønne, *Kort*.
- ²⁰³ Dalgas, *Svendborg*, s. 328-29, 389. Jf. Tholle, *Haver Svendborg*, s. 156.
- ²⁰⁴ Høgstrøm, *Taasinge*, s. 97-100.
- ²⁰⁵ Jensen: *Grev*, s. 28.
- ²⁰⁶ Nielsen, *Folkebibliotekernes*, s. 236-237, 344.
- ²⁰⁷ Jensen, *Grev*, s. 28-32.
- ²⁰⁸ Beskrivelsen af frugtsorter i det følgende baserer sig på Pedersen, *Danmarks*.
- ²⁰⁹ RA. Matrikelkontoret: Original 1-kort, landdistrikter 1806-60, pk. 267 (Rude, Stærrede og Ølstrup, opmålt 1790 og kopieret 1805), matr.nr. 1a Stærrede, Holsteinsborgvej 4.
- ²¹⁰ RA. Branddirektoratet for Sorø Amt: Brandtaksationsprotokol for Flakkebjerg Herred A, 1800-05, s. 260-61.
- ²¹¹ Jensen, *Grev*, s. 28-32.
- ²¹² Westberg, *When Teachers*, s. 39.
- ²¹³ Det Statistiske Bureau, *Om Almueskolevæsenet*, s. 91.

-
- ²¹⁴ Grinder-Hansen, *Den gode*, s. 119. Jf. Day, *The Rustic*, s. 39.
- ²¹⁵ Bering, *Beskrivelse*, s. II.
- ²¹⁶ RA. Danmarks Statistik: Folketællingen 1850.
- ²¹⁷ Algreen-Ussing, *Love og Anordninger 1855 og 1856*, s. 550.
- ²¹⁸ Bering, *Beskrivelse*, I, s. 4-47. For det øvrige Sjællands vedkommende er der angivet tal fra fire skoler i Københavns Amt (I, s. 4, 7-8, 13), 12 skoler i Holbæk Amt (I, s. 49, 56, 60-64), en skole i Sorø Amt (I, s. 113), for Fyns vedkommende fem skoler (I, s. 135-36, 158-60) og for Jyllands vedkommende 31 skoler i Aalborg og Hjørring amter (II, s. 1-15) samt enkelte andre jyske skoler.
- ²¹⁹ Bering, *Beskrivelse*, I, s. 47.
- ²²⁰ Bering, *Beskrivelse*, I, s. 25.
- ²²¹ Henningsen, *I sansernes*, s. 435.
- ²²² Degn, *Flid*, s. 192-201.
- ²²³ Degn, *Flid*, s. 227.
- ²²⁴ Degn, *Flid*, s. 228.
- ²²⁵ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.
- ²²⁶ Larsen m.fl., *Da skolen*, s. 306.
- ²²⁷ RA. Erhvervsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Landhusholdningsselskabet – Grundmateriale til registratur: Præmievindere, Danmark, Alfabetisk 1770-1968.
- ²²⁸ Bjørn, *Det danske*, s. 166-70, 175-79.
- ²²⁹ Grinder-Hansen, *Den gode*, s. 125-26.
- ²³⁰ Hanssen & Jørgensen, *Beskrivelse*, s. VIII-IX.
- ²³¹ Larsen, *Bidrag 1818-1898*, s. 222-44.
- ²³² Bering, *Beskrivelse*, I-II.
- ²³³ Mangor & Petersen, *Skolestatistik*.
- ²³⁴ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 37.
- ²³⁵ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 43-44.
- ²³⁶ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 80.
- ²³⁷ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 97-99.
- ²³⁸ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 99-100.
- ²³⁹ Petersen, *Skolestatistik 1897*.
- ²⁴⁰ Skolelov 24.3.1899 § 26.
- ²⁴¹ Nellesmann-Andersen, *Den danske*, s. 128.
- ²⁴² Benthin & Poulsen, *Danmarks*, s. 485.
- ²⁴³ Anttila & Väänänen, *Rural schoolteachers*, s. 185.
- ²⁴⁴ Lindholm, *Den pædagogiske*, s. 7-8.